

MARIAN DROZDOWSKI

PRZESŁANKI EWOLUCJI POLITYKI GOSPODARCZEJ RZĄDU POLSKIEGO LAT 1936—1939

PRZEGLĄD STANOWISK

Interpretacja polityki gospodarczej ostatniego gabinetu II Rzeczypospolitej wywołuje wśród historyków i ekonomistów polskich liczne kontrowersje. Spór dotyczy oceny rozmiarów ożywienia gospodarczego lat 1936/39 oraz oceny roli polityki gospodarczej rządu w tzw. nakręcaniu koniunktury¹. Zarysowują się w tym sporze cztery stanowiska.

Pierwsze tradycyjnie konserwatywne w sposób bezkrytyczny, a nie-raz apologetyczny podnosi zasługi gabinetu Felicjana Składkowskiego w dziedzinie przemian gospodarczych, związanych z wprowadzonymi przez Eugeniusza Kwiatkowskiego zmianami w metodach polityki gospodarczej. Stanowisko to reprezentuje głównie emigracyjne środowisko piłsudczyków. I tak Wł. Pobóg-Malinowski pisze o COP jako o olbrzymim wysiłku jak na polskie możliwości². Tezę tę podtrzymują autorzy *Polskich Sił Zbrojnych*³. Wielkie zasługi E. Kwiatkowskiego dla rozwoju gospodarczego Polski lat 1936—1939 podnosi Janusz Rakowski, widząc w nim reprezentanta „rewizjonistycznej myśli gospodarczej” w obozie piłsudczykowski⁴. Znany przedstawiciel ekonomicznej szkoły krakowskiej Ferdynand Zweig uważa, że: „Gospodarstwo polskie przechodziło w ostatnich latach proces głębokich przemian ustrojowych, zdążających coraz bardziej do typu gospodarki planowej prowadzonej głównie dla uprzemysłowienia kraju i dozbrowienia”⁵.

W środowisku emigracyjnym charakterystyczna jest ostatnio krytyka polityki gospodarczej gabinetu Składkowskiego z pozycji lewo-

¹ W literaturze krajowej spór ten znajduje wyraz w następujących pozycjach: Zb. Landau, Głos w dyskusji na VIII Zjeździe Historyków. Historia Gospodarcza, Warszawa 1960, tenże, Polityka tzw. nakręcania koniunktury w Polsce w okresie 1936—1939, Najnowsze Dzieje Polski t. II, Warszawa 1959, M. Drozdowski, Polityka gospodarcza Eugeniusza Kwiatkowskiego (Komunikat Naukowy). Pamiętnik VIII Zjazdu Historyków Polskich, Warszawa 1958; tenże, Geneza i rozwój Centralnego Okręgu Przemysłowego, Najnowsze Dzieje Polski t. II, Warszawa 1959; tenże, Polityka rolna rządu polskiego lat 1936—1939, Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego t. 1, Warszawa 1959; tenże, List do redakcji w sprawie polityki gospodarczej rządu lat 1936—39, Najnowsze Dzieje Polski t. III, Warszawa 1961; Zb. Landau, Jeszcze raz w sprawie polityki gospodarczej rządu lat 1936—1939, Najnowsze Dzieje Polski t. IV (w druku).

² Wł. Pobóg-Malinowski, Najnowsza historia polityczna Polski t. II, cz. I, Londyn 1956, s. 646.

³ Por. Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej, Londyn 1955, t. I, cz. I.

⁴ J. Rakowski, Ideologia gospodarcza epoki Józefa Piłsudskiego. Niepodległość, wyd. Instytutu Józefa Piłsudskiego, Londyn 1948 nr 1.

⁵ F. Zweig, Nowe drogi przemysłu polskiego, Ekonomista Polski, Londyn 1943, nr 3, s. 41.

keynesowskich. Reprezentantem tego stanowiska jest Wojciech Zaleski, który podkreśla panoszący się w polityce gospodarczej kult niekompetencji oraz brak powiązania polityki gospodarczej z polityką zagraniczną, co w efekcie prowadziło do gospodarczego wyizolowania się Polski z Europy środkowej. Zaleski uwydatnia szkodliwość złudzeń panujących w kołach rządowych w pomoc Zachodu. Polska — jak twierdzi — więcej sponała wierzytelom zachodnim niż od nich otrzymywała. Szczególnie ostro krytykuje Zaleski politykę sztucznie wygórowanego parytetu złotego i istniejący w owym okresie mit antyinflacyjny rodzący przekonanie, że każda zmiana kursu waluty rodzić będzie szkodliwą inflację⁶. Stanowisko powyższe jest polemiką z próbami kontynuowania mitu wielkich osiągnięć gospodarczych lat ostatnich występującego w przyczynkach Felicjana Sławałoja-Składkowskiego⁷ i Aleksandra Litwinowicza⁸.

W literaturze krajowej do 1956 r. historia gospodarcza Polski lat 1936—1939 nie była przedmiotem naukowej analizy. W opracowaniach przyczynkowych nie dostrzegano różnic między polityką deflacyjną okresu kryzysu a polityką aktywizmu gospodarczego Kwiatkowskiego lat 1936—1939. COP traktowano jako nieudaną imprezę o ostrzu antyrządzieckim, mającą wybitnie propagandowy charakter. W analizie przebiegu koniunktury gospodarczej stosowano wyłącznie stary wskaźnik produkcji odrzucając tzw. nowy stosowany przez Instytut Badania Koniunktury Gospodarczej, w latach 1938—1939, co znacznie deformowało obraz ożywienia gospodarczego tego okresu. Wspomniane stanowisko znalazło m.in. wyraz w skrypcie Andrzeja Grodka i Ireny Kostrowickiej⁹ oraz w pracy zbiorowej Zakładu Nauk Ekonomicznych PAN¹⁰.

Nowe akcenty wskazujące na zmianę metod polityki gospodarczej w latach 1936—1939 przy jednocześnie wielu różnicach interpretacyjnych wystąpiły w pracach Wincentego Stysia, Ryszarda Gradowskiego, Karola Ostrowskiego, Zygmunta Karpińskiego, Józefa Popkiewicza i Franciszka Ryszki oraz Zbigniewa

⁶ List Wojciecha Zaleskiego, Dziennik Polski nr (254) 42, 28 XI 1959 r.

⁷ We wspomnieniach F. Sławałoja-Składkowskiego dotyczących okresu lat 1936—1939 wysuwana jest niepoparta faktami teza, że drugoczący cios bezrobociu, przynajmniej w Polsce środkowej, zadała budowa COP. Sławałoj-Składkowski bierze w obronę ówczesną politykę finansową Kwiatkowskiego, pisząc: „Były projekty ze strony wojska, szczególnie pułkownika Wendy, zejścia z drogi klasycznego, opartego na złocie systemu pieniężnego, na szlaki celowej inflacji wzorowanej na Niemczech, ale minister Kwiatkowski, grożąc wielokrotnie swą dymisją, odrzucał je stanowczo jako nienadające się do naszych warunków, przy czym opierał się na następujących danych. Byliśmy młodym państwem z ludnością ekonomicznie niewyrobioną, nieufną, nieprzyzwyczajoną do własnej gospodarki pieniężnej. Kamieniem węgielnym naszej gospodarki finansowej były sumy zebrane oszczędzaniem przez średniozamożnych i ubogich ludzi. W razie załamania się lub zdewaluowania tych krwawo zaoszczędzonych pieniędzy byłibyśmy moralnie rozbitci i zniszczeni jako zorganizowane społeczeństwo, nawet bez wojny z Niemcami. Podzielałem całkowicie tę ostrożną i opartą na realnym naszym życiu opinię wicepremiera Kwiatkowskiego”.

⁸ Zob. A. Litwinowicz, Materiał do zagadnień przemysłu wojennego w Polsce w latach 1919—1939. Niepodległość 1956, nr 6. Z tezami gen. Litwinowicza podjąłem polemikę w artykule Wrzesień — źródła klęski, Życie gospodarcze nr 36/416, 6 IX 1959.

⁹ Zob. A. Grodek, I. Kostrowicka, Historia Gospodarcza Polski, skrypt, Warszawa 1955.

¹⁰ Zob. Materiały do badań nad gospodarką Polski 1918—1939, Warszawa 1956.

Landaua. W. Stys jako główną przesłankę zerwania z polityką deflacyjną widział rewolucyjne wrzenie klasy robotniczej i chłopstwa¹¹. Zdaniem zaś R. Gradowskiego plany inwestycyjne E. Kwiatkowskiego miały pewne znaczenie, którego nie wolno lekceważyć z punktu widzenia rozwoju gospodarczego Polski, nie zdołały one jednak spowodować ogólnego znaczniejszego ożywienia koniunktury w Polsce¹². K. Ostrowski w programie aktywizacji gospodarczej lat 1936—39, mimo jego jednostronności, braków i omyłek, widzi jedyny konsekwentny i kompleksowy program polityki gospodarczej i finansowej, na jaki zdobyła się Polska przedwrześniowa¹³. Zbliżony pogląd wyraża Z. Karpiński, który wśród przyczyn ożywienia gospodarczego obok poprawy koniunktury światowej widzi zmianę polityki rządowej, dokonanej głównie przez E. Kwiatkowskiego¹⁴. W nieco innym świetle widzą te sprawy J. Popkiewicz i Fr. Ryszka, którzy pisząc o ożywieniu gospodarczym przechodzącym w 1939 w fazę rozkwitu, traktują przesłanki budowy COP jako nierealne¹⁵. Z. Landau natomiast, oceniając rozmiary ożywienia gospodarczego według starego wskaźnika produkcji stara się dowieść, że głównym czynnikiem ożywienia była koniunktura światowa i militaryzacja ekonomiki. Program inwestycyjny rządu, a przede wszystkim hasło COP miało według Landaua wybitnie propagandowy charakter, a w metodach polityki gospodarczej nie nastąpiły istotniejsze zmiany¹⁶.

W niniejszym artykule pragnę przedstawić w nawiązaniu do dotychczasowej wymiany zdań na ten temat dalszą interpretację ewolucji polityki gospodarczej rządu lat 1936—1939, która to próba z natury rzeczy stara się ująć w sposób syntetyczny zagadnienia szerzej omówione w mojej rozprawie doktorskiej¹⁷.

PRZEMIANY GOSPODARczo-STRUKTURALNE

Z punktu widzenia przebiegu cyklu koniunkturalnego lata 1934—1936 stanowią okres stopniowej powolnej poprawy przechodzącej począwszy od 1936 w fazę ożywienia. Tezę tę potwierdzają dane tabeli 1 ukazującej podstawowe wskaźniki produkcji przemysłowej lat 1934—1939 (pierwsze półrocze).

Według obliczeń Edwarda Lipińskiego w przeliczeniu na głowę ludności produkcja przemysłowa ogółem wzrosła w latach 1935—1938 z 77,6 do 105,6 (1928 = 100), w tym produkcja dóbr wytwórczych z 80,4 do 123,7, a produkcja dóbr spożycia z 78,7 do 96,6. Wolniej od produkcji przemysłowej rozwijały się inwestycje maszynowe (te były tylko badane) w przemyśle i komunikacji, których wskaźnik w przeliczeniu na głowę ludności wzrósł w latach 1935—1938 z 44,2 do 95,8¹⁸.

¹¹ W. Stys, *Zarys historii gospodarczej Polski*, Łódź 1958, s. 260.

¹² R. Gradowski, *Polska 1918—1939*, Warszawa 1959, s. 232.

¹³ K. Ostrowski, *Polityka finansowa Polski międzywojennej*, Warszawa 1958, s. 315.

¹⁴ Z. Karpiński, *Bank Polski (1924—1939)*, Warszawa 1958, s. 181.

¹⁵ J. Popkiewicz, Fr. Ryszka, *Przemysł ciężki Górnego Śląska w gospodarce Polski międzywojennej*, Opole 1959, s. 444.

¹⁶ Zob. Zb. Landau, *Polityka tzw. nakręcania koniunktury w Polsce...*

¹⁷ Zob. M. Drozdowski, *Polityka gospodarcza rządu polskiego w latach 1936—1939*, Warszawa 1960, Biblioteka IH PAN (maszynopis pracy doktorskiej).

¹⁸ Zob. E. Lipiński, *Nowy wskaźnik produkcji a rozwój gospodarczy Polski*. Zeszyt Specjalny Instytutu Badań Koniunktur Gospodarczych, Cen, Warszawa 1939.

Tab. 1. Krajowa produkcja przemysłowa w latach 1934—1939
(pierwsze półrocze) ¹⁹
1928 = 100

Rok lub miesiąc	Wskaźnik ogólny	Dobra wytwórcze	Dobra spożycia	Węgiel kamienny	Hutnictwo. Żelazo	Przemysł metal. i maszyn.	Przemysł chemiczny
1934	78,8	79,7	78,6	72,2	57,8	76,1	102,3
1935	84,9	88,0	86,1	69,6	62,3	86,7	103,7
1936	94,3	103,1	93,0	72,3	77,7	103,6	113,2
1937	110,7	127,3	102,7	88,6	100,4	130,0	123,8
1938	119,3	139,8	109,2	93,9	103,8	148,6	143,4
1939							
I	120,7	140,4	109,8	98,0	97,1	151,1	145,7
II	123,1	145,9	110,0	96,8	100,2	156,6	148,9
III	126,8	149,3	112,7	102,6	110,2	156,1	149,2
IV	128,7	153,6	112,1	113,0	114,4	163,5	157,6
V	125,8	151,7	107,2	112,0	124,2	154,9	152,6
VI	129,9	156,8	111,1	112,4	120,6	167,8	154,3

Przyrost produkcji uzyskiwano w poważnej mierze drogą wykorzystania istniejących mocy produkcyjnych i przez wzrost wydajności pracy. Stąd tempo wzrostu zatrudnienia było znacznie wolniejsze od tempa wzrostu produkcji. Wskaźnik zatrudnienia ubezpieczonych pracowników najemnych wzrósł z 77 w 1934 do 100 w 1938 (1928 = 100), w analogicznym czasie wskaźnik zatrudnienia robotników w wielkim i średnim przemyśle wzrósł z 69 do 94 ²⁰. Ożywienie gospodarcze wspomnianych lat powodowało szereg zmian w strukturze klasy robotniczej Polski, które sygnalizują sprawozdania Głównego Inspektora Pracy, przedstawione syntetycznie w tabeli 2 ²¹.

Tab. 2. Przemiany struktury klasy robotniczej
w świetle sprawozdań Inspekcji Pracy

Rok	Ogólna ilość rob.	Ogólna ilość zakładów	Robotnicy stali w rolnictwie	Robotnicy w górnictwie	Robotnicy w hutnictwie	Robotnicy w przem. maszyn.
1929	1563391	52073	453643	170295	122788	88769
1934	1304366	54150	428301	104177	81123	54024
1935	1337012	54458	418999	110117	90013	62030
1936	1409788	53752	414535	110185	101294	67436
1937	1538164	55499	427564	120543	120825	87374

¹⁹ Popkiewicz — Ryszka, op. cit., s. 362.

²⁰ Mały Rocznik Statystyczny GUS (MRS) 1939, s. 262, tab. 9.

²¹ Tablica opracowana na podstawie Sprawozdań Głównego Inspektora Pracy za lata 1929 i 1934—1937. Warszawa 1930—1938, wyd. Ministerstwo Opieki Społecznej.

W świetle statystyki GUS (obejmującej mniejszą ilość zakładów pracy) w 1938 r. w porównaniu z r. 1937 wzrosła ilość zatrudnionych w górnictwie o 5,2 tys., w hutnictwie o 5,7 tys. i w przemyśle przetwórczym globalnie o 47,1 tys.²²

Powyższe dane pozwalają ustalić, że w 1938 r. ilość zatrudnionych robotników w zasadzie osiągnęła poziom 1929 r. mimo, że wskaźnik produkcji wzrósł w tym czasie o 17⁰/₀. Biorąc pod uwagę przyrost naturalny ludności proletariackiej oraz wzrost tej ludności na skutek przemieszczeń międzyklasowych, a przede wszystkim na skutek wchodzenia na rynek pracy ludności wiejskiej, bezrobocie mimo ożywienia gospodarczego nie malało. Ilość zarejestrowanych bezrobotnych w miesiącu grudniu wzrosła z 402,8 tys. w 1935 r. do 470,0 w 1937 r., zmniejszając się następnie w 1938 r. do 456,3 tys. Nacisk bezrobotnych (których ilość zmniejszyła się jednak w połowie 1939 do ca 259 tys.) na rynek pracy pozostawał do końca istnienia II Rzeczypospolitej problemem nierozwiązanym. W letnich miesiącach 1939 r. wzmógł się on na skutek ograniczeń działalności Funduszu Pracy w związku z przedmobilizacyjnymi wydatkami państwowymi²³.

W strukturze klasy robotniczej maleje w tym okresie znaczenie proletariatu rolnego, a to w związku z ożywieniem parcelacji, wzrasta natomiast rola proletariatu przemysłowego, a przede wszystkim proletariatu przemysłu hutniczego, chemicznego i elektrotechnicznego²⁴. W porównaniu z 1929 r. wzrasta w 1939 r. ilość zatrudnionych robotników na Kresach Wschodnich i województwach południowych. Spada natomiast ilość zatrudnionych na Śląsku, Pomorzu i w woj. poznańskim.

Na wsi przemiany gospodarczo-strukturalne miały w latach 1935—1939 znacznie mniejszą dynamikę. Poprawą koniunktury spowodowała wzrost wskaźnika cen artykułów sprzedawanych bezpośrednio przez rolników z 35,8 w 1935 do 43,8 w 1938 r. Ten stan rzeczy wpłynął na nieznaczną poprawę dochodowości gospodarstw chłopskich. Dochód netto badanych przez Instytut Puławski gospodarstw chłopskich wzrósł w latach 1935—1938 z 53 zł do 60 zł na 1 ha. Dochód brutto natomiast z 234 zł do 270 zł. Globalna wartość produkcji polowej i łąkowej wzrosła w tych latach z 3322 mln zł do 4187 mln zł, co w przeliczeniu na 1 ha stanowiło wzrost z 171 zł do 201 zł²⁵. W latach 1938/39 pod wpływem koniunktury światowej powracają w rolnictwie polskim zjawiska recesyjne, których wyrazem jest nowy spadek cen artykułów rolnych. Polepszenie koniunktury rolnej w latach 1935—1938, znajduje wyraz także we wzroście ilości powierzchni rozparcelowanych gruntów z 79,8 tys. ha w 1935 r. do 119,2 tys. ha w 1938 r. Fakt ten nie mógł zahamować stałego pogarszania się struktury rolnej w latach 1931—1938, kiedy to liczba bezrobotnych na wsi rosła rocznie o 150

²² MRS 1939, s. 261, tab. 22.

²³ Zob. Sławoj-Składkowski, op. cit.

²⁴ Ogólny wskaźnik zatrudnienia w przemyśle ciężkim i średnim wynosił w 1938 94, w przemyśle metalowym wynosił on 108,7, elektrotechnicznym 210,1, chemicznym 126,4, mineralnym 105,6.

²⁵ MRS 1939, s. 82, tab. 16.

tys. ludzi. W r. 1938 w stosunku do 1931 r. ogólna liczba gospodarstw chłopskich wzrosła o 8,4%, w tym gospodarstw półproletariackich (0—2 ha) o 10,9%, małorolnych (2—5 ha) o 8,4%, średniorolnych (5—12 ha) o 7,1%, drobnokmiecy (12—25 ha) o 5,0% i wielkokmiecy (25—50 ha) o 2,7%²⁶.

Syntetycznie przedstawione przemiany gospodarczo-strukturalne lat 1936—1939 uprawniają do stwierdzenia, że polityce gospodarczej ostatniego gabinetu towarzyszyło pewne ożywienie gospodarcze, obejmujące z różnym natężeniem wszystkie dziedziny gospodarstwa narodowego. Ożywienie to nie likwidowało jednak strukturalnego bezrobocia i tylko nieznacznie wpływało na polepszenie sytuacji rolnictwa, w którym wystąpiły procesy dekoncentracji względnej i towarzyszący im wzrost przeludnienia agrarnego.

Założenia programowe i rozwój historyczny polityki gospodarczej lat 1936—1939 przedstawiłem w artykule „Polityka gospodarcza ostatniego gabinetu II Rzeczypospolitej”²⁷, stąd przechodzę bezpośrednio do omówienia przesłanek jej ewolucji.

WPLYWY KONIUNKTURY ŚWIATOWEJ

Ostatni gabinet Polski międzywojennej rozpoczął działalność w warunkach światowego ożywienia gospodarczego. Było to ożywienie różniące się w swoim charakterze od ożywienia lat 1926—1929. Charakteryzując je z pewną przesadą E. Kwiatkowski stwierdził: „Resztki biologicznego automatyzmu w procesach ekonomicznych zostały usunięte i wyparte z życia a coraz więcej czynników gospodarczych ulega uzależnieniu od planów narodowych i bezplanowości międzynarodowej”²⁸. Ożywieniu lat 1935—1939 towarzyszył wzrost tendencji autarkicznych znajdujących m.in. wyraz w dysproporcji między tempem wzrostu produkcji światowej a tempem wzrostu ilości i wartości obrotów w światowym handlu zagranicznym. O ile w latach 1934—1937 wskaźnik produkcji przemysłowej świata wzrósł z 91 do 127, to wskaźnik obrotów zagranicznych wzrósł w tym czasie z 34 do 47.

W takiej sytuacji Polska, która nie była tak wrośnięta w rynek międzynarodowy jak inne państwa, posiadała szczególne trudności utrzymania i rozszerzenia swych pozycji na światowym rynku handlowym²⁹. Rząd polski stanął wobec konieczności stopniowego i przemyślanego uniezależniania produkcji przemysłowej od rynku międzynarodowego, a to rodziło potrzebę rozszerzenia wewnętrznego rynku zbytu na towary posiadające zmniejszoną zdolność eksportową. Rozszerzenie zaś rynku wewnętrznego, w tym głównie przez wzrost inwestycji zbrojeniowych, rodziło potrzebę zwiększenia importu surowcowo-inwestycyjnego. Na tym tle w latach 1936—1939 dochodzi do zmiany salda bilansu handlowego z dodatniego + 23 mln zł w 1936 r. na ujemne — 115 mln zł w 1938 r. Bardziej szczegółowe zmiany w bilansie handlowym przedstawia tabela 3.

²⁶ Zob. M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960.

²⁷ Zob. *Przebieg Historyczny* 1961, nr 1, s. 61—85.

²⁸ E. Kwiatkowski, *O wielkości Rzeczypospolitej*, Warszawa 1938, s. 15.

²⁹ J. Kożuchowski, *Przebudowa gospodarcza Polski*, Warszawa 1938, s. 48.

Tab. 3. Bilans handlowy Polski w mln zł³⁰

Lata	Przywóz	Wywóz	Saldo
1928	3362	2508	— 854
1935	861	925	+ 64
1936	1003	1026	+ 23
1937	1254	1195	— 59
1938	1300	1185	— 115

W strukturze kierunkowej polskiego handlu zagranicznego nie nastąpiły w latach 1935—39 poważniejsze zmiany. Nadal dominującą rolę odgrywały stosunki handlowe z Niemcami, z którymi obroty wynosiły ca 25% wszystkich obrotów zagranicznych. Ostra niemiecka reglamentacja dewizowa, zamrożenie polskich należności tranzytowych, surowcowy charakter polskiego eksportu do Niemiec — wszystkie te czynniki powodowały, że główne korzyści ze stosunków z Polską czerpało gospodarstwo niemieckie. Potencjalnie natomiast olbrzymi rynek radziecki był przez Polskę niewykorzystany, co świadczyło o dużej presji polityki zagranicznej Józefa Becka na politykę handlową rządu, znajdującą się w tej sprawie pod ostrzałem sfer gospodarczych. Obok wspomnianych trudności istniały jednak także trudności wynikłe z charakteru potrzeb gospodarstwa polskiego i radzieckiego. Związek Radziecki borykający się z olbrzymimi trudnościami forsownej industrializacji był zainteresowany przede wszystkim w dostawach inwestycyjnych na dogodnych warunkach kredytowych, w czym dystansowały firmy polskie oferty firm niemieckich i angielskich³¹. Efektem wspomnianej sytuacji był spadek importu z ZSRR w latach 1935—38 z 14,9 mln zł do 9,9 mln zł i eksportu z 11,1 mln zł do 1,4 mln zł. Zwrot nastąpił po podpisaniu umowy handlowej w lutym 1939. Wojna przeszkodziła jej realizacji.

Obok błędnej polityki handlowej łączącej zbyt silnie gospodarstwo polskie z autarkicznym gospodarstwem niemieckim, odporność gospodarki polskiej na ujemne wpływy światowej koniunktury osłabiła konserwatywna polityka walutowa. Wyrzeczenie się dewaluacji złotego utrudniało dostosowanie się Polski do spadku cen na rynkach światowych. Pogłębiło to tzw. polski paradoks surowcowy polegający na eksportowaniu surowców po cenach dumpingowych i sprzedawaniu ich na rynku wewnętrznym dla przemysłu przetwórczego i konsumentów masowych po znacznie wyższych cenach gwarantowanych siłą skartelizowanych oligopoli. Wysoka cena surowców krajowych jak i importowanych hamowała rozwój krajowego przemysłu i jego zdolność konkurencyjną na rynkach światowych³².

Deficyt bilansu handlowego na tle wzrostu importu surowców zmuszał rząd do zaostżenia reglamentacji surowców i tworzenia branżowych komisji reglamentacyjnych (np. dla przemysłu hutniczego) oraz uruchomienia preferencji dla krajowej bazy surowcowej w dziedzinie

³⁰ MRS 1939, s. 162, tabl. 1.

³¹ Z. Karpiński, Bank Polski..., s. 89.

³² Zob. B. Sikorski, Interwencjonizm, etatyzm, kartele, Warszawa 1938.

rudy i surowców tłuszczowo-włóknistych (len, konopie). Trudności bilansowe prowadziły także do rozbudowy umów kompensacyjnych.

Szpeciallynie trudny był dla handlu zagranicznego rok 1938, w którym spadek eksportu wyrobów przemysłu ciężkiego i produktów rolnych rząd starał się kompensować wzmożeniem państwowych zamówień inwestycyjnych, tworzeniem rezerw rolnych i funduszu racjonalnego kształtowania się cen rolnych.

W polityce finansowej wyrazem wpływu koniunktury światowej oraz autarkiczno-protekcyjnych tendencji partnerów Polski było wprowadzenie reglamentacji dewizowo-walutowej i zasad clearingowych w umowach handlowych. Polska przez ten fakt stała się nie tylko przedmiotem, ale także podmiotem polityki autarkicznej. E. Kwiatkowski w swych wystąpieniach często powtarzał, że autarkia nie jest monopolem państw totalnych w warunkach zamknięcia gospodarczego kolonii, rozbudowy handlu dumpingowego i obalenia monopolów kapitałów zagranicznych. Autarkiczny charakter ożywienia światowej gospodarki, ale także fakt utrzymywania się poważnego bezrobocia we Francji, Belgii czy Holandii pomimo tego ożywienia miały wpływ na demograficzną sytuację Polski. Lata trzydzieste są latami zahamowania emigracji polskiej, co pogłębia trudności na rynku pracy. Przebiegająca roczna ilość wychodźców spadła z 192,7 tys. w latach 1926—30 do 45,9 tys. w latach 1931—35. Wzrost natomiast zanotować można w latach 1936—39 na odcinku emigracji sezonowej do Łotwy i Niemiec³³.

Obok nacisku na rynek pracy restrykcje emigracyjne powodowały gwałtowne zmniejszenie się wpływów dewizowych z tytułu przekazów emigracyjnych. Wpływy te wpłacane na rachunki krajowe oceniane na 250—300 mln zł rocznie w okresie 1925—30, spadły w latach 1936—38 do 130—120 mln zł rocznie, co było dodatkowym czynnikiem wprowadzenia ograniczeń dewizowych.

Reasumując możemy skontaktować, że rozwój koniunktury światowej w związku ze wzrostem tendencji autarkicznych w przeciwieństwie do lat 1926—29 nie stwarzał dla Polski dogodnych warunków handlowych, płatniczych i emigracyjnych. Rozwój nacjonalizmów gospodarczych zmuszał rząd polski do aktywizacji wewnętrznego rynku zbytu limitującego ogólny postęp sił wytwórczych kraju. Aktywizacja ta prowadziła nieuchronnie do kształtowania się polskiego modelu kapitalistycznej gospodarki kierowanej.

KONSEKWENCJE ZBROJEN

Militarny charakter światowych tendencji autarkicznych powodował, że zbrojenia stały się zasadniczym, aczkolwiek nie jedynym czynnikiem określającym ewolucję rządowej polityki gospodarczej lat 1936—1939.

W roku 1936 polski budżet wojskowy, według danych gen. Tadeusza Kasprzyckiego, wynosił w przybliżeniu 4,7% budżetu wojskowego Niemiec, 6,7% budżetu wojskowego ZSRR, 11% budżetu wojskowego

³³ MRS 1939, s. 52. W latach 1935—1938 ilość emigrantów do Niemiec wzrosła z 1 tys. do 63,6 tys.

Anglii, 12⁰/₀ budżetu wojskowego Francji, 39⁰/₀ budżetu wojskowego Włoch i 82⁰/₀ budżetu wojskowego Czechosłowacji³⁴.

Wzrost napięcia międzynarodowego, które odzwierciedlały takie fakty jak wkroczenie wojsk włoskich do Abisynii (2.X.1935), zajęcie przez wojska niemieckie strefy nadreńskiej, poprzedzone przystąpieniem do realizacji wielkiego programu zbrojeniowego (8.III.1936) oraz wybuch wojny domowej w Hiszpanii (18.VII.1936) zmusił Sztab Główny Polskich Sił Zbrojnych do opracowania planu rozbudowy armii. Pracę nad planem rozpoczęto intensywnie w sposób improwizowany po remilitaryzacji Nadrenii. W tym to czasie na specjalnych posiedzeniach Rady Ministrów Rydz Śmigły referował niezbędność radykalnego zwiększenia wydatków wojskowych³⁵. Opracowany przez Komitet do Spraw Sprzętu i Uzbrojenia tzw. 6 letni plan rozbudowy sił zbrojnych przewidywał w pierwszej fazie na lata 1936—1937 modernizację organizacji uzbrojenia i technicznego wyposażenia przez powiększenie ilości dywizji piechoty do 40, rozbudowę lotnictwa i zwiększenie zapasów amunicji³⁶. Ogólna suma zaplanowanych wydatków na lata 1936—1941 wynosiła około 6 mld zł. Poza naturalnym budżetem wegetacyjnym Ministerstwa Spraw Wojskowych przewidywano więc przeciętnie 1 mld zł rocznie na rozbudowę sił zbrojnych. W strukturze planowanych wydatków 1,2 mld zł przeznaczono na rozbudowę lotnictwa, 0,8 mld na obronę przeciwlotniczą³⁷. Założenia planu wymagały stworzenia nowych instytucjonalnych form, które zabezpieczyłyby środki na ich wykonanie.

Dekretem prezydenta z dnia 9.V.1936 r. został powołany Komitet Obrony Rzeczypospolitej³⁸. Do zakresu działania KOR należało: rozpatrywanie zagadnień dotyczących obrony państwa i ustalenie w tej dziedzinie wytycznych dla rządu oraz koordynowanie prac związanych z obroną państwa. W skład Komitetu weszli: I. Mościcki, E. Rydz-Śmigły, F. Sławoj-Składkowski, J. Beck, T. Kasprzycki, E. Kwiatkowski, A. Roman³⁹. Przed polityką gospodarczą rządu Komitet Obrony Rzeczypospolitej postawił szereg zadań prowadzących do rozwoju etatyzmu i interwencjonalizmu państwowego.

Na resort rolnictwa i reform rolnych uchwałą pierwszego plenarnego posiedzenia KOR z 11.II.1938 r. nałożono obowiązek skoncentrowania w swoich agendach wszystkich spraw dotyczących aprowizacji wojska i ludności cywilnej. Dotyczyło to produkcji, przerobu, gromadzenia rezerw, magazynowania itp.⁴⁰ Ponadto Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych zostało zobowiązane do stworzenia sieci tajnych lotnisk na tzw. polach doświadczalnych kultur rolniczych oraz prowa-

³⁴ Zob. S. H. Emerson, *Potrzeby Rzeczypospolitej a pożyczką pracy*, Gdynia 1939, s. 42.

³⁵ Relacja ustna, nieautoryzowana, Jul. Poniałowskiego z 10 XII 1959.

³⁶ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I, cz. I, s. 167.

³⁷ *Ibidem*, s. 174.

³⁸ Dz. URP nr 38, poz. 286.

³⁹ Organem przygotowującym, opracowującym i przeprowadzającym decyzję KOR był sekretariat KOR przy Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych. Kierownikiem sekretariatu był zastępca Szefa Sztabu Głównego gen. T. Mallinowski. Dokumenty archiwalne wspomnianego sekretariatu znajdują się w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie.

⁴⁰ Archiwum Akt Nowych (AAN), Prezydium Rady Ministrów t. 41. Sprawozdanie Biura Prezydijskiego i Polska Gospodarka z. 8, 19 II 1938, s. 307.

dzenia akcji wylesiania, zalesiania, i melioracji gruntów zgodnie z wymaganiami operacyjnymi wojska ⁴¹.

Zgodnie z sugestiami KOR 18.VIII.1938 wchodzi w życie ustawa o zabezpieczeniu podaży przedmiotów powszedniego użytku ⁴², rozporządzenie o regulowaniu cen zbóż chlebowych, mięsa i jego przetworów ⁴³ oraz rozporządzenie o regulowaniu cen detalicznych nafty i węgla ⁴⁴.

Począwszy od lipca 1939 r. władze komunalne pod nadzorem resortu rolnictwa, przemysłu i handlu opracowywały szczegółowe plany aprowizacyjne, ustalając w porozumieniu z przedsiębiorstwami: magazynowanie produktów, transport, rezerwy ludzkie, stan zapasów. W Łodzi zakończenie wspomnianych prac planowano na 2.I.1940 r. ⁴⁵

Przed polityką przemysłowohandlową rządu Komitet Obrony Rzeczypospolitej postawił na swym drugim posiedzeniu 8.VII.1938 zadanie zabezpieczenia surowców dla inwestycji zbrojeniowych. W tym celu powołano specjalne Biuro Surowcowe przy Ministerstwie Przemysłu i Handlu dla opracowania państwowego planu zaopatrzenia w surowce, czuwania nad realizacją tego planu i uzgadniania wymagań życia gospodarczego z wymaganiami obrony państwa w tej dziedzinie ⁴⁶. Do ważnych funkcji resortu przemysłu i handlu należała pomoc dla Biura Przemysłu Wojennego w dziedzinie rozbudowy Centralnego Okręgu Przemysłowego. W związku z tym resort ten prowadził roboty nad stworzeniem w COP sieci rurociągów gazowych oraz roboty elektryfikacyjne, kierując jednocześnie pracami nad ogólnopolskim planem elektryfikacyjnym. Do zadań resortu należało także realizowanie planu pokrycia zapotrzebowania wojska na materiały pędne ⁴⁷.

Dla zabezpieczenia dostaw surowców dla przemysłu zbrojeniowego 25.V.1938 powołano Naczelną Organizację Hutnictwa, za pomocą której Ministerstwo Przemysłu i Handlu uzyskało możliwość daleko idącego nadzoru i kontroli przemysłu hutniczego. Potrzeby zbrojeniowe dyktowały obok innych czynników upaństwowienie szeregu przedsiębiorstw przemysłu metalowego, m.in. Katowickiej Spółki Akcyjnej dla Górnictwa i Hutnictwa i Górnośląskich Zjednoczonych Hut Królewskiej i Laury (30.IV.1937).

Uchwałą Komitetu Ekonomicznego Ministrów z 3.V.1939 Ministerstwo Spraw Wojskowych przejęło akcje Podlaskich Wytwórni Samolotów oraz Fabryki Silników Lotniczych. Uchwałą z tego dnia przejęto dwa nowe przedsiębiorstwa: Towarzystwo Importowo-Surowcowe Tissa SS i Spółkę Akcyjną Mangazar dla eksploatacji i sprzedaży rud manganowych na Bukowinie. Przedsiębiorstwo ostatnie powstało 2.II.1938 jako spółka o kapitale mieszanym polsko-rumuńskim ⁴⁸.

Zbrojenia nadawały także kierunek dość wielu inicjatywom w polityce traktatowo-handlowej, takim jak układ o pożyczce francuskiej,

⁴¹ Dz. URP nr 28, poz. 210.

⁴² Dz. URP nr 60, poz. 462.

⁴³ Dz. URP nr 60, poz. 466.

⁴⁴ Dz. URP nr 60, poz. 467.

⁴⁵ WAP Łódź, Zarząd Miejski w Łodzi, Wydział Gospodarczy t. 494. Ogólne wytyczne dotyczące przystosowania przedsiębiorstw miejskich do zadań aprowizacji miasta.

⁴⁶ Polska Gospodarka nr 29, 16 VII 1938, s. 1053.

⁴⁷ Polskie Siły Zbrojne... t. I, cz. I, s. 173.

⁴⁸ AAN, Komitet Ekonomiczny Ministrów, t. 1481. Uchwały z 3 V 1939.

umowa o pożyczce angielskiej na elektryfikację kolei, układ z W. Brytanią w sprawie rozbudowy polskiej floty wojennej, umowa o niemieckim kredycie inwestycyjnym i umowa handlowa z ZSRR w sprawie dostaw surowcowych. Zbrojenia narzuciły resortowi przemysłu i handlu konieczność przystąpienia do tworzenia rezerw wojennych podstawowych surowców przemysłowych. Na czoło wysunęło się tworzenie zapasów węgla. Wszystkie przedsiębiorstwa zobowiązane zostały w terminie do 30.VI.1939 utworzyć zapas węgla odpowiadający czwartej części ogólnego zużycia na cele produkcyjne przedsiębiorstwa w poprzednim roku obrachunkowym⁴⁹. 17.IV.1939 powstał specjalny Komitet Przemysłu Węglowego dla świadczeń rzeczowych, który zajmował się wyłącznie pracami i zadaniami zleconymi przez Ministra Przemysłu i Handlu w zakresie przygotowań mobilizacyjnych⁵⁰. Następnie 20.VIII.1939 utworzono przymusowe zrzeszenie pod nazwą Naczelnej Organizacji Przemysłu Węglowego, za pośrednictwem której przemysł węglowy został całkowicie poddany państwowej reglamentacji⁵¹.

Warto podkreślić, że wszystkie główne pociągnięcia w polityce przemysłowo-handlowej w zakresie obrony kraju były uzgadniane z Centralnym Związkiem Przemysłu Polskiego. Instytucją specjalnie powołaną do organizowania współpracy kół wojskowych z tzw. kołami gospodarczymi było Towarzystwo Wojskowo-Techniczne⁵². Latem 1939 r. przystąpiono w szerokim zakresie do mobilizacyjnego przygotowania całego przemysłu do wojny. Wydziały wojskowe władz terytorialnych wyznaczyły przedsiębiorstwom pełnomocników i ich zastępców cieszących się zaufaniem reżimu, zbierały plany zaopatrzenia materialnego oraz przygotowały tzw. karty wytwórczości wojennej, które oznaczały przejście do wojennej państwowej reglamentacji⁵³.

Zbrojenia wywarły wpływ na politykę komunikacyjną rządu. Inwestycje komunikacyjne szły w kierunku rozbudowy stacji węzłowych oraz przygotowań wodnych fortyfikacji portowych⁵⁴. Nastąpiło także nieznaczne polepszenie stanu motoryzacyjnego kraju. Liczba pojazdów mechanicznych wzrosła w latach 1936/38 z 34 173 do 44 200. W okresie przedmobilizacyjnym — 30.III.1939 weszła w życie ustawa o komunikacji w służbie obrony państwa, regulująca obowiązki resortu komunikacji w czasie wojny⁵⁵.

Wobec szczupłej pomocy zagranicy zdobycie środków na sfinansowanie programu zbrojeniowego stawiało szczególne zadania przed rządową polityką finansową. Obok finansowego zabezpieczenia zbrojeń Ministerstwo Skarbu opracowało wojenny plan finansowy państwa a w szczególności plan realizacji zaopatrzenia pieniężnego dla sił zbrojnych na pierwsze 3 miesiące wojny. O wadze mobilizacji środków fi-

⁴⁹ WAP Katowice, Polska Konwencja Węglowa, t. 128. Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z 31 III 1939.

⁵⁰ WAP Katowice, Unia Polskiego Przemysłu Górniczo-Hutniczego, t. 19, Statut Komitetu Przemysłu Węglowego dla świadczeń rzeczowych.

⁵¹ Dz. URP nr 82, poz. 520.

⁵² WAP Katowice, Giesche SA, t. 1805, pismo CZPP z 26 V 1939.

⁵³ WAP Kraków, Urząd Wojewódzki, Wydział Przemysłu i Handlu t. 251, Pismo Zarządu Miejskiego Krakowa do Wydziału Wojskowego z 7 VII 1939.

⁵⁴ Polskie Siły Zbrojne..., s. 173.

⁵⁵ Dz. URP nr 29, poz. 195.

nansowych na cele wojskowe świadczą dane tabeli 4, odzwierciedlające globalne wydatki w mln zł państwa na siły zbrojne.

Tab. 4. Wydatki wojskowe Polski w latach 1936/39⁵⁶ w mln zł

Rok budżetowy	Roczny budżet państw. (netto)	Roczny budżet państw. (brutto)	Budżet MSWojsk.	Sumy z innych budżetów	Sumy pozabudżetowe	Sumy za sprzedany sprzęt	Razem na obronę
1936—37	2213	4107	768	90	± 80		± 938
1937—38	2335	4595	768	90	± 180		±1038
1938—39	2475		800	90	± 350		±1240
1939—40	2526*		800*	90*	± 450		±1340**
1 IV 39— 1 X 39	±1300		± 500	± 50**	± 250**		800**
Razem	9549* ±8323**	—	3136* ±2836**	360* ±320**	±1060* ± 860**	170**	±4726** ±4186*

* sumy preliminarne

** sumy przypuszczalnie wydane.

Polska w latach 1936—1939 wydawała na siły zbrojne równowartość 50% wydatków budżetu netto i 25% wydatków budżetu brutto. Według obliczeń prof. Bastera w tym samym czasie stosunek wydatków na siły zbrojne do globalnych sum budżetowych wynosił dla: Japonii 56,0%, Anglii 29,4%, Włoch 25,4%, Francji 20,1%, Stanów Zjednoczonych 11,7%⁵⁶.

Dane powyższe uprawniają do twierdzenia, że wysiłek finansowy Polski na obronę był jak na warunki budżetowe Polski stosunkowo wysoki. Charakterystyczna w nim była tendencja wzrostu pozabudżetowych wydatków wojskowych, które urosły z 80 mln zł w 1936—37 do 450 mln zł w 1938—39, oraz ukrywania wydatków wojskowych w wydatkach budżetu cywilnego wynoszących ca 90 mln zł rocznie. Instytucjonalną formą pozabudżetowych wydatków wojskowych był niepodlegający kontroli parlamentu Fundusz Obrony Narodowej, z którego pokrywano wydatki na uzupełnienie zapasów mobilizacyjnych i rezerwę strategiczną. Fundusz ten jednocześnie miał na celu zapewnienie ciągłości realizacji planu materiałowego zaopatrzenia armii niezależnie od okresów budżetowych⁵⁷.

W sprawie dotacji państwowych na rzecz FON Rada Ministrów podjęła dwie zasadnicze uchwały: pierwszą z 21.I.1937 r., zobowiązującą skarb państwa do dotacji na łączną wysokość 1 mld zł w czasokresie 1937-40 i drugą z 25.XI.1938 r. ustalającą wysokość dotacji na rzecz FON w okresie od 1.IV.1939 do 31.III.1942 r. na sumę 1,2 mld zł. Faktycznie wydatki wojskowe poza budżetem vegetacyjnym Ministerstwa Spraw Wojskowych wynosiły w okresie 1936-39 1280 mln zł, z tego 960 mln zł obejmowały sumy dysponowane na rachunku FON. Radykalne zwiększenie wydatków wojskowych wymagało zmiany

⁵⁶ Polskie Siły Zbrojne..., s. 205.

⁵⁷ AAN, Protokoły Rady Ministrów, t. 81, k. 390.

polityki budżetowo-walutowej, odejścia od zasady równowagi budżetowej w celu śmielszego kreowania kredytów na inwestycje wojenne.

Wydatki na rezerwę zaopatrzenia, a więc na rozbudowę potencjału wojskowego pochłonięły w latach 1936-39 ca 1370 mln zł, na 4186 mln zł stanowiących globalną sumę wydatków wojskowych. Zestawienie to uprawnia do twierdzenia, iż rząd, a przede wszystkim koła wojskowe nie potrafiły racjonalnie wygospodarować zdobytych środków finansowych. Budżet wojskowy Polski miał wegetacyjno-konserwatywny charakter. Wydawano wiele środków na utrzymanie wysokiego stanu osobowego armii kosztem inwestycji rozszerzających potencjał obronny (siłę ogniowo-uderzeniową oddziałów wojskowych). Inwestycje wojenne absorbowwały w roku 1936/37 ca 26% wszystkich wydatków zbrojeniowych, w 1937/8 — 29%, w 1938/9 — 36%⁵⁸. Te dane potwierdzają tezę J. Kirchmayera o decydującym wpływie doktryny wojennej — Józefa Piłsudskiego na przygotowania Polski do II-giej wojny światowej. Kurs na wojnę manewrową przy użyciu masy kawalerii oznaczał, że wielu polskich sztabowców nie wyszło w latach trzydziestych poza kategorie strategiczne I-szej wojny⁵⁹. Stąd faktyczne wydatki na rozbudowę lotnictwa wyniosły ca 300 mln zł na 1200 mln zł zaplanowanych w planie sześcioletnim, stąd sprzedaż sprzętu wojskowego w latach 1936-39 obejmowała najnowsze typy samolotów, nowoczesne karabiny, działka przeciwpancerne i przeciwlotnicze⁶⁰. Mimo, że inwestycje zbrojeniowe stanowiły tylko około 30% wydatków wojennych, ich udział w strukturze inwestycji publicznych jest decydujący. Wzrasta on z 42% w roku 1936/37 do ponad 50% w r. 1939/40.

Zbrojenia nadawały więc kierunek polityce inwestycyjnej rządu. Dzięki zbrojeniowym nakładom inwestycyjnym znacznie wzrosła maksymalna zdolność produkcyjna istniejących fabryk przemysłu wojennego, które ze względu na brak wystarczających rządowych zamówień dla utrzymania produkcji w toku poszukiwały także zagranicznych rynków zbytu⁶¹. Czasokres jednak uruchomienia wysokiej stosunkowo zdolności produkcyjnej starych fabryk oraz nowobudowanych w COP (1941-42) powodował, że stosunkowo poważny, acz tak opóźniony i bynajmniej nie w pełni racjonalnie wyzyskany wysiłek finansowo-inwestycyjny lat 1936-39 nie mógł być w większości „skonsumowany” w kampanii wrześniowej. Termin rozpoczęcia budowy copowskich (1 półrocze 1937 r.) i innych okazał się zbyt późny by móc w poważniejszej mierze wpłynąć na przebieg działań wojennych⁶².

Nie należy przeceniać wojennej mobilizacji gospodarczej w Polsce. Nie było na nią przede wszystkim dość czasu. Jednakże reasumując uwagi o wpływie zbrojeń na politykę gospodarczą lat 1936—1939,

⁵⁸ Polskie Siły Zbrojne..., s. 200.

⁵⁹ Zob. J. Kirchmayer, Kilka zagadnień 1939—1944, Warszawa 1958; tenże, Kampania wrześniowa, Warszawa 1946.

⁶⁰ Por. Materiały do zagadnień przemysłu wojennego w Polsce w latach 1919—1939, Niepodległość 1958, nr 6.

⁶¹ Np. maksymalna roczna zdolność produkcyjna fabryk broni 1939 r. wynosiła: 1060 działek połowych przeciwlotniczych 75 mm i 40 mm, 900 działek przeciwpancernych 37 mm, 480 działek przeciwpancernych i przeciwlotniczych 20 mm, 600 stokesów 81 mm i 120 mm (por. Niepodległość t. 6, s. 175).

⁶² Sprawę tę omawiam szerzej w artykule Wrzesień 1939 — Źródła klęski, Życie Gospodarcze nr 36/416, 6 IX 1959.

trzeba stwierdzić, że nie było chyba dziedziny życia gospodarczego, która by nie była w jakimś stopniu objęta wzmożoną ingerencją państwa ze względu na realizację 6-letniego planu rozbudowy sił zbrojnych.

CYKL KONIUNKTURALNY

Rodzi się pytanie, jaki wpływ na ewolucję polityki gospodarczej rządu miał mechanizm cyklu koniunkturalnego, tzn. wewnętrzne obiektywne czynniki rozwoju gospodarki kapitalistycznej. Odpowiedź na to pytanie może być tylko bardzo hipotetyczna, gdyż trudno metodologicznie oddzielić obiektywną i subiektywną stronę procesów gospodarczych. Okres 1933-36, a więc okres prowadzenia biernej deflacyjnej polityki gospodarczej dalekiej programowo od stosowania metod państwowego nakręcania koniunktury mimo długotrwałej, głębokiej depresji, rodził szereg przesłanek ożywienia gospodarczego niezależnie od działalności gospodarczej rządu. Symptomami tego były: stopniowy wzrost produkcji i usług, wzrost wykupionych świadectw przemysłowych, handlowych i rzemieślniczych, występujące na tym tle procesy oddłużeniowe w rolnictwie i samorządzie oraz wzrost dochodów budżetowych. Od 1935 r. rosły nieznacznie dochody drobnych gospodarstw rolnych, co umożliwiło ożywienie akcji parcelacyjnej i komasacyjnej.

W latach 1935—1936 w niektórych dziedzinach gospodarczych poza przemysłem górniczo-hutniczym zamówienia inwestycyjne przekraczają poziom zapotrzebowania na uzupełnienie aparatu produkcyjnego, aparat ten jednak jeszcze się nie rozszerzał, ponieważ dostawy nowych urządzeń wytwórczych pozostawały poniżej zapotrzebowania na jego uzupełnienie⁶³.

Przesilenie na rynku cen występuje dopiero w 1935 r., kiedy to wskaźnik ogólny cen światowych osiąga poziom 53,0. Wskaźnik cen hurtowych surowców i półfabrykatów, uzależnionych od zagranicy spada do 42,4, podczas gdy wskaźnik ceny surowców półfabrykatów krajowych skartelizowanych wynosił 87,7. Ten sztucznie wywindowany wysoki poziom cen skartelizowanych, za którymi stała zorganizowana siła oligopoli, paraliżował zamierzone efekty polityki deflacyjnej tzn. uzyskanie równowagi ekonomicznej na niższym poziomie, któremu odpowiadała zmniejszona ilość pieniądza w obiegu. Wysoka cena kartelowa hamowała rozwój przemysłu przetwórczego i rzemiosła, obniżając poziom konsumpcji społecznej.

Polityka gospodarcza rządu lat 1936—39 kontynuując początkowo kierunek deflacyjny poprzednich gabinetów aktywniej niż one oddziaływała na rozwój koniunktury. Obniżka cen kartelowych przy nieznacznej podwyżce cen pozostałych szczególnie artykułów rolnych wpływała dodatnio na podnoszenie produkcji szczególnie w przemyśle przetwórczym. Poważne znaczenie dla mobilizacji środków finansowych na inwestycje publiczne miała przeprowadzona przez Kwiatkowskiego równowaga budżetowa oraz zmniejszenie ciężaru długów państwowych drogą konwertowania pożyczek wewnętrznych i zewnętrznych.

⁶³ M. Kiałecká, Próba teorii koniunktury, Warszawa 1933, s. 20.

Konsekwentna mimo swego konserwatyzmu polityka budżetowa, a przede wszystkim polityka utrzymania kursu złotego umocniła podstawy dla kapitalizacji wewnętrznej. Nagromadzone środki stały się obok pożyczki francuskiej podstawą rzeczowo-produkcyjnej kapitalizacji. Z tego punktu widzenia szczególnie dodatni wpływ na kształtowanie się przesłanek ułatwiających inwestycje miało zerwanie z polityką wolnego transferu dewiz, a więc walka z niebezpieczeństwem zaniku rezerw, których brak wymagałby radykalnej przebudowy systemu walutowego⁶⁴.

Mimo wspomnianych zabiegów automatyzm cyklu nie rodził oczekiwanego od lat znaczniejszego ożywienia inwestycyjno-produkcyjnego. Kapitał prywatny bał się inwestowania, czego dowodem był fakt, że do 1937 r. wskaźnik kursów akcji przemysłowych osiągnął zaledwie poziom 27,4, wskaźnik inwestycji maszynowych wzrósł do 61,9, a rolnych do 30,5. Szczególnie silne tendencje antyinwestycyjne występowały w przemyśle ciężkim, opanowanym przez kapitał zagraniczny. Powtarzające się „gorączki” na rynkach kredytowo-lokacyjnych, niewiara w trwałość polityki finansowej, groźba rewolucyjnego przewrotu lub przewrotu faszystowskiego pod sztandarami ruchu narodowego oraz groźba wojny z jej konsekwencjami dla „sezonowego państwa” — wszystko to były czynniki antyinwestycyjne, nie mówiąc już o takich jak zawężanie się możliwości ekspansji eksportowej dla wybitnie proeksportowej produkcji szeregu gałęzi przemysłu surowcowego (węgiel, cynk). Rezultaty recesji 1938 r. w postaci spadku cen produktów rolnych, spadku eksportu, wzrost trudności w bilansie płatniczym potwierdziły słuszność wspomnianych przewidywań. W takiej obiektywnej sytuacji rolę inspiratora i organizatora inwestycji przejmowało państwo kapitalistyczne. Obok czynników czysto ekonomicznych zmuszała go do tego sytuacja polityczna: kryzys reżimu na przełomie lat 1935/36, wzrost sił lewicy i konkurencyjnej opozycji reprezentowanej przez organizację „ruchu narodowego”.

SYTUACJA POLITYCZNA A DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA RZĄDU

Politykę gospodarczą mimo wielu krytycznych akcentów popierał wielki kapitał zorganizowany w Centralnym Związku Przemysłu Polskiego i Związku Izb Przemysłowo-Handlowych oraz popierało ziemiaństwo reprezentowane przez liczne organizacje gospodarczo-społeczne (Związek Izb i Organizacji Rolniczych, Radę Naczelną Organizacji Ziemiaństwa, Związek Ziemiaków, Kresowy Związek Ziemiaków).

Lewiatan⁶⁵, skupiając kierowników oligopoli podstawowych gałęzi gospodarczych, kontrolował faktycznie cały przemysł prywatno-kapitalistyczny. Poza tym posiadał on szereg pośrednich instrumentów gospodarczo-politycznych. W jego rękach znajdowały się takie organy prasowe, jak: „Przegląd Gospodarczy”, „Kurier Polski”, „Depesza”. Jego przedstawiciele: Alfred Falter, Andrzej Wierzbicki, Józef Żychliń-

⁶⁴ Karpiński, *Bank Polski...*, s. 182.

⁶⁵ Kierownictwo CZPP (Lewiatana) spoczywało w omawianym okresie w rękach: Henryka Strassburgera (prezes), Alfreda Faltera, Józefa Żychlińskiego, Aleksandra Ciszewskiego, Feliksa Maciszewskiego, Edwarda Natansona, Stefana Przanowskiego, Józefa Przedpełskiego, Janusza ks. Radziwiłła, Edmunda Trepki i Andrzeja Wierzbickiego, (dyrektor naczelny).

ski i Henryk Strassburger wywierali wpływ na kierunki polityki Banku Polskiego. Poprzez swych posłów i senatorów (Wł. Evert, A. Wierzbicki, Hołyński, Janusz ks. Radziwiłł) Lewiatan miał wpływ na przebieg i charakter prac parlamentu IV i V kadencji. Lewiatan posiadał decydujące pozycje w szeregu instytucji samorządu gospodarczego, takich jak: Związek Izb Przemysłowo-Handlowych, Rada Handlu Zagranicznego oraz w specjalnych komisjach powoływanych przez rząd, np. w Komisji do Zbadania Działalności Przedsiębiorstw Państwowych lub w Komisji do Zbadania Zasięgu Interwencjonizmu Państwowego.

Ostatni gabinet II Rzeczypospolitej przyjęty z zadowoleniem przez Lewiatan jako gabinet „silnej ręki” gwarantującej spokój socjalny, przeciwstawił się popularnej w opinii publicznej i kołach piśmicy-kowskich kampanii antykaratelowej. Gabinet ten rozszerzył uprawnienia branżowych organizacji wielkiego przemysłu w handlu zagranicznym i w polityce taryfowej. Zgodnie z postulatami oligopolistów rząd utrzymał obniżoną składkę ubezpieczeniową, doprowadził do uchwalenia przez Sejm ustawy o układach zbiorowych pracy, która przewidywała możliwość nadawania układom mocy powszechnie obowiązującej dla poszczególnych gałęzi pracy, przeprowadził w 1937 r. podwyżkę cen żelaza i węgla, hamował zapędy skierowane przeciwko pozycjom kapitału zagranicznego. Wobec kontrowersji wewnętrznych w elicie rządowo-ozonowej na temat programu gospodarczego, tzn. kontrowersji między stanowiskiem E. Kwiatkowskiego, będącego zwolennikiem ostrożnego nakręcania koniunktury a stanowiskiem Smigłego, Skwarczyńskiego, Wendy, będących zwolennikami znacznie szerszego rozszerzenia ingerencji państwa w celu szybkiego rozwoju zbrojeń, Lewiatan popierał stanowisko E. Kwiatkowskiego. Obawa przed unarodowieniem i upaństwowieniem przemysłu ciężkiego, przed stworzeniem państwowych, przymusowych korporacji, przed całkowitą etatyzacją rynku kredytowo-lokacyjnego, dyktowała Lewiatanowi poparcie dla polityki Kwiatkowskiego. Jego program umożliwiał utrzymanie *status quo*, co w okresie ożywienia koniunkturalnego oznaczało wzrost zysków. Według obliczeń Zakładu Nauk Ekonomicznych PAN wartość dodatkowa w cenach bieżących wzrosła z 3070 mln zł w 1935 r. do 3702 mln zł w 1938 r., zaś w cenach z 1935 r. wzrosła ze 100 (wskaźnik) do 140,3⁶⁶.

Zgromadzenie Delegatów CZPP z 31.V.1938 opowiedziało się przeciwko ozonowskiemu probom przymusowych form organizacyjnych dla przemysłu. Widziało ono niebezpieczeństwo przyjmowania obcych koncepcji ustrojowych, wiodących do rozwoju interwencjonizmu państwowego i przerosłów etatyzmu⁶⁷. Czołowy publicysta „Przeglądu Gospodarczego” Edward Rose, komentując spór Kwiatkowski — Wenda, pisał: „Co do kierunku tych dróg (polityki gospodarczej) poglądy czynników politycznych w tej chwili zdają się rozchodzić. Te różnice mają charakter zasadniczy. Toteż choć z programem p. wicepremiera Kwiatkowskiego można się w niektórych szczegółach nie zgadzać, a w innych znów czasem nawet ważnych punktach chcieć go zmodyfikować, trzeba bezwzględnie uznać, że w obecnej sytuacji ten właśnie

⁶⁶ Materiały do badań nad gospodarką Polski..., s. 81.

⁶⁷ Przegląd Gospodarczy s. 12, 15 VI 1939. Rezolucja Walnego Zgromadzenia Delegatów CZPP z 2 VI 1939, s. 399.

program reprezentuje czynnik gospodarczej rozważli, umiaru i przede wszystkim doświadczenia”⁶⁸.

Ziemiaństwo w związku z nastawieniem polityki rolnej Juliusza Poniatowskiego wysuwało pod adresem rządu dalej idące zastrzeżenia. Domagało się ono poprzestania tylko na „prywatnej” reformie rolnej (bez jakiegokolwiek ingerencji państwa), radykalnego zwężenia etatyzmu w gospodarce leśnej, rozwinięcia systemu premii eksportowych i bonifikat podatkowych oraz ograniczenia inwestycji publicznych⁶⁹. W sejmie i senacie zastrzeżenia te wyrażali m. in. Leon Kozłowski⁷⁰, Zygmunt Heiman Jarecki, który krytykował szczególnie dewizową politykę E. Kwiatkowskiego⁷¹, Zygmunt Hutten-Czapski⁷², Tadeusz Łubieński⁷³, hr. Henryk Bniński⁷⁴, ks. Eustachy Sapieha⁷⁵. W kampanii prasowej w obronie postulatów ziemiańskich wyróżniały się: „Czas”, „Słowo Wileńskie”, „Kurier Poznański”.

Wobec wzrostu wpływów politycznych lewicy społecznej i radykalnych wystąpień chłopskich nastąpiła w 1937 r. integracja polityczna kół ziemiańskich, która znalazła wyraz w powołaniu 12.XII.1937 r. Stronnictwa Zachowawczego. Program i uchwały Stronnictwa obok akcentów krytycznych wobec polityki rządu głosiły konieczność silnej władzy państwowej, wzmocnienie polskiego stanu posiadania na Kresach Wschodnich, m.in. drogą zaprzestania parcelacji majątków polskich. Stronnictwo zaakceptowało oficjalnie program zawarty w deklaracji ideowo-programowej pika Adama Koca⁷⁶.

Po ustąpieniu Koca i umocnieniu wpływów Naprawy w OZN, Rada Naczelna Stronnictwa Zachowawczego w uchwałach swych z 19.V.1938 przeciwstawiała się dążeniom do monopartii, domagała się jednocześnie usunięcia „naprawiaczy” z władz naczelnych OZN, sugerowała zmianę ordynacji wyborczej i zaostrenie kursu wobec mniejszości żydowskiej⁷⁷.

Mimo propagandowych akcentów antyziemiańskich w wystąpieniach niektórych przedstawicieli rządu i władz OZN (gen. Galica), pozycje gospodarcze ziemiaństwa, wywierającego szczególny wpływ na Rydza-Śmigłego⁷⁸, zostały tylko nieznacznie osłabione. Podstawą ich było istnienie w 1938 r. w Polsce nadal 55 ordynacji rodzinnych i 1390 majątków posiadających powyżej 1 tysiąca ha gruntów.

⁶⁸ Przegląd Gospodarczy, s. 24, 15 XII 1938, s. 940.

⁶⁹ St. Senat IV kadencji 10 pos. z 11 III 1936, przem. sen. Małskiego, s. 80.

⁷⁰ Ibidem, 13 pos. 14 III 1936, przem. sen. L. Kozłowskiego, s. 18 i replika E. Kwiatkowskiego, s. 27.

⁷¹ St. Cat Mackiewicz, Urząd Skarbowy to nie bojówka polityczna, Słowo 27 VII 1936 i relacja ustna nieautoryzowana E. Kwiatkowskiego z 16 XI 1958.

⁷² St. Sejm IV kadencji 30 pos. 2 XII 1936 r. Przem. Hutten Czapskiego, s. 92 i AAN, Ministerstwo Rolnictwa, t. 5747.

⁷³ Zob. T. Łubieński, Przewrót ustroju polskiej wsi. Kraków 1936 i St. Sejm IV kadencji, 42 pos. z 19 II 1937, przem. pos. T. Łubieńskiego, s. 22.

⁷⁴ St. Senat IV kadencji, 52 pos. z 14 VII 1938, przem. sen. Bnińskiego, s. 25.

⁷⁵ St. Sejm IV kadencji, 74 pos. z 22 II 1938, przem. posła E. Sapiehy, s. 131.

⁷⁶ WIP nr 26/597, 21—31 XII 1937. Sprawozdania ze zjazdu Stronnictwa Zachowawczego.

⁷⁷ Ibidem, nr 17/525, 22 II 1938, s. 131.

⁷⁸ Pó bóg - Malinowski, op. cit., s. 611.

Klasa robotnicza Polski oceniała politykę gospodarczą rządu głównie poprzez pryzmat zmian, jakie zachodziły w jej sytuacji materialnej i społeczno-politycznej na tle rosnącego zagrożenia dla niepodległości kraju. Zmiany te w porównaniu z okresem kryzysowo-depresyjnym nie miały zasadniczego charakteru. W najbardziej syntetycznym skrócie można stwierdzić, iż:

1. do 1937 r. ilość zarejestrowanych bezrobotnych rosła do 470 tys., spadając nieznacznie w latach 1938/39 mimo, że ogółem w latach 1935—1938 wciągnięto w proces produkcyjny ponad 450 tys. nowych robotników i pracowników⁷⁹. Częściowo zatrudnieni robotnicy w odsetkach ogółu zatrudnionych stanowili w latach 1936-38 ca 27—23%.

2. w latach 1936—1939 wskaźnik kosztów utrzymania rodzin robotniczych wzrósł z 58,0 do 60,0 wskaźnik stawek płac nominalnych z 80,5 do 86,1 a płac realnych ze 138,8 do 142,1⁸⁰.

3. do 1939 r. został utrzymany depresyjny poziom świadczeń społecznych i system antydemokratycznych rządów komisarycznych w Ubezpieczalniach Społecznych.

4. pewne ożywienie wystąpiło w dziedzinie mieszkaniowego budownictwa robotniczego ze względu na wzrost dochodów robotniczych, wzrost akcji kredytowej Towarzystwa Osiedli Robotniczych oraz wzrost budownictwa przyzakładowego i spółdzielczego⁸¹.

5. czas pracy pozostał niezmienny poza nieznacznym obniżeniem godzin pracy w górnictwie węglowym.

6. w polityczno-społecznym położeniu klasy robotniczej gabinet Sławoja-Składkowskiego wprowadził zmiany polegające na zamknięciu szeregu związków zawodowych, likwidacji szeregu robotniczych organów prasowych, zaostrzeniu cenzury i brutalnej akcji pacyfikującej. W sukurs tej polityce przyszedł OZN usiłujący rozbić siłę klasowego ruchu zawodowego za pośrednictwem Zjednoczenia Polskich Związków Zawodowych⁸², wspomogła te dążenia również hierarchia kościelna inspirując zjednoczenie wszystkich antysocjalistycznych i nieklasowych związków zawodowych (Zjednoczenie Polskich Związków Zawodowych, Chrześcijańskich Związków Zawodowych i Zjednoczenie Zawodowe Polskie)⁸³.

W reakcji klasy robotniczej na politykę gospodarczą rządu lat 1936—1939 dadzą się wyodrębnić dwa zasadnicze okresy. Jeden do 1937 r., gdzie dominuje ekonomiczna walka ofensywna spleciona silnie z żądaniami politycznymi w rodzaju: zniesienia antydemokratycznej ordynacji wyborczej, zniesienia konstytucji kwietniowej, przywrócenia pełni swobód demokratycznych, rewizji polityki zagranicznej. Jest to okres znacznego rozwoju wpływów KPP, rozwoju lewicowych tendencji w PPS i Bundzie, umocnienia sił pozycji klasowych związków zawodowych i radykalizowania się Związku Związków Zawodowych,

⁷⁹ St. Sejm V kadencji 12 pos. z 17 V 1939, przem. M. Zyndram-Kościałkowski, s. 70.

⁸⁰ Zeszyt Specjalny IBKGC, op. cit. i tablica miesięczna tegoż, nr 7 z 1939.

⁸¹ MRS 1939, s. 65.

⁸² Deklaracja ideowo-polityczna ZPZZ, WIP 1937, nr 23/502, s. 323 i Gazeta Polska 25 X 1937.

⁸³ Pismo naczelnika St. Wróny z 17 VI 1939. WSP Łódź, Urząd Wojewódzki Łódzki, Wyd. Społ. Polityczny t. 41/432.

okres wielu jednolitofrontowych akcji proletariackich inspirowanych przez komunistów i lewicowych socjalistów.

W 1937 r. liczba strajkujących oraz liczba strajkowych robotniczo dni zmalały, pojawiły się symptomy zmęczenia. Wpływy komunistów nieco spadły, osłabły także wpływy lewicy pepesowskiej i bundowskiej. CKW PPS wycofał się z zawartego nieoficjalnie jesienią 1935 r. paktu o nieagresji z KPP⁸⁴. Na postawę klasy robotniczej, obok wspomnianych czynników, pewien wpływ wywarło ożywienie gospodarcze, wyolbrzymiane przez propagandę rządowo-ozonową i zwłaszcza poczucie zagrożenia niepodległości Polski, które ułatwiło rządowi wyzyskanie popularnego hasła „obrony Polski” dla swych celów politycznych.

Poniższe zestawienie odzwierciedlające przebieg ruchu strajkowego lat 1935—1938 charakteryzuje fragmentarycznie walkę ekonomiczną proletariatu.

Tab. 5. Strajki w Polsce w latach 1935—38⁸⁵

Lata	Liczba strajków	Zakłady objęte strajkiem	Strajkujący w tys.	Stracone robotniczo-dni w tys.
1935	1165	11631	450	2008
1936	2056	22016	675	3950
1937	2078	25242	565	3315
1938	1457	9461	269	1289

W świetle powyższych danych rok 1936 był rokiem największego napięcia ruchu strajkowego. Był to rok zwycięstw jednolitofrontowych w wyborach samorządowych Łodzi, Zgierza, rok wielkich politycznych demonstracji antyreżimowych, krwawo stłumionych na ulicach Krakowa⁸⁶, Lwowa i Częstochowy.

Wydarzenia te rodziły szereg nowych zadań polityki gospodarczej. Dla uspokojenia bezrobotnych rozszerzono kredyty na roboty publiczne. W sejmie i w prasie rządowej oraz lewiatańskiej odezwały się głosy za ogłoszeniem śmielszego programu inwestycyjnego. Felician Sławoj Składkowski i Eugeniusz Kwiatkowski jako jedno z naczelných zadań nowego gabinetu deklarowali walkę z bezrobociem drogą rozwinięcia inwestycji publicznych. Na rynku kredytowo-lokacyjnym powstała panika walutową m. in. pod wpływem wydarzeń krakowsko-lwowskich opanowywano wprowadzeniem reqlamentacji dewizowej. W polityce socjalnej, która kierował Marian Zyndram-Kościałkowski, pod wpływem walk proletariackich rząd zmuszony był rozszerzyć rozjemstwo pracy⁸⁷, wprowadzić 4.XI.1937 ustawę o układach zbioro-

⁸⁴ Zob. J. Żarnowski, PPS w latach 1935—1939 Przyczynek do badań nad działalnością, życiem ideologicznym i organizacyjnym (maszynopis pracy doktorskiej), Warszawa 1960 r.

⁸⁵ MRS 1939, s. 284.

⁸⁶ Szkice z dziejów ruchu komunistycznego w województwie krakowskim. Kraków 1938; Zenobiusz Kozik, Walka o jednolity front robotniczy i front ludowy w latach 1934—1938.

⁸⁷ Zob. M. Klott, Inspekcja pracy, Warszawa 1937.

wych pracy (wzmacniającą z jednej strony rolę związków zawodowych, a z drugiej strony rozszerzającą interwencję państwa na rynku pracy)⁸⁸ i spowodować wydanie 14.IV.1937 ustawy o skróceniu czasu pracy w górnictwie węglowym⁸⁹. Poważniejszym ustępstwem politycznym było zarządzenie wyborów samorządowych na przełomie 1938/39, w których PPS umocniła swoje pozycje.

Ofensywne walki proletariackie sparaliżowały rządowe koncepcje korporacyjnych Izb Pracy, zamachy na prawo do strajków okupacyjnych, dalszą obniżkę świadczeń ubezpieczeń społecznych. Poza tym ruch strajkowy obok przesłanek wojskowych zmusił rząd do zajęcia się sprawą bezrobotnej młodzieży.

Rada Ministrów 17.XI.1936 przyjęła projekt dekretu Prezydenta o służbie pracy młodzieży, który powoływał tzw. Junackie Hufce Pracy, dając bezrobotnej młodzieży w wieku 18—20 lat pracę, umundurowanie, wyżywienie i skromne wynagrodzenie⁹⁰. W czerwcu 1938 wprowadzono w życie obowiązek służby pracy maturzystów. Junackie Hufce przeszły wówczas z gestii Funduszu Pracy pod gestię władz wojskowych.

Ruch proletariacki Polski, mimo porażek i klęsk wynikłych m. in. z politycznego rozbicia, zmusił koła rządowe do zerwania z bierną polityką deflacyjną przez rozwinięcie inwestycji państwowych i robót publicznych. Siła tego ruchu poza tym hamowała dalsze ograniczenie swobód demokratycznych oraz totalitarne zapędy rządu i Obozu Zjednoczenia Narodowego.

Drugim poważnym odłamem ruchu demokratycznego był ruch ludowy. Manifestował on swoją antyreżimową postawę w bojkocie wyborów 1935 r., w izolowaniu efemeryd politycznych, które poszły na współpracę z rządem (PSL Wyzwolenie, Polska Ludowa), w umacnianiu się tendencji lewicowych, reprezentowanych świadomie przez członków ZMW Wici, Związek Polskiej Akademickiej Młodzieży Ludowej, a żywiołowo przez masy chłopów związanych organizacyjnie z SL⁹¹.

Program lewicy Ludowej, który przeciwstawiała ona polityce gospodarczej rządu, streszczał się w żądaniach: reformy rolnej bez wykupu, wywłaszczenia fabryk, kopalń i banków, likwidacji handlu prywatnego i wprowadzenia wymiany spółdzielczej, szerokiego frontu robót publicznych, upowszechnienia bezpłatnej niezależnej oświaty, radykalnego oddłużenia gospodarstw chłopskich⁹².

Obok tych tendencji radykalno-lewicowych istniał także kierunek umiarkowany, reprezentowany przez Macieja Rataja, Jana Dębskiego, Stanisława Thugutta, którzy z jednej strony odrzucali koncepcje Witosa — połączenia ruchu ludowego z partiami centrowymi (Front Morges), silnie akcentowali antyendeckie stanowisko, a z drugiej

⁸⁸ Robotniczy Przegląd Gospodarczy 1938, nr 2; S. Gricuk, Umowy zbiorowe.

⁸⁹ Dz. URP nr 31, poz. 243.

⁹⁰ AAN, Protokoły Rady Ministrów, 17 IX 1936, k. 311 i Dz. URP nr 72, poz. 515.

⁹¹ WAP Kielce, Urząd Wojewódzki Kielecki, Wydział Społ. Polit. Spr. Syt. wojewody z 9 V 1937 i WAP Katowice, Giesche, t. 1889. Przegląd prasy z 24 VIII 1936.

⁹² Zob. Chłopskie Życie Gospodarcze 1935, nr 20, Br. Drzewiecki, Dwa Fronty 1936, nr 7; E. Osóbka, Podstawy gospodarcze frontu ludowego i J. Warecki, Uwagi na marginesie planu inwestycyjnego 1936, nr 6.

strony czy to łączyli pewne nadzieje (podobnie jak część kierownictwa PPS) ze stanowiskiem lewicy sanacyjnej, z polityką liberałów sanacyjnych (Kwiatkowski, Świętosławski, Poniatowski), czy to gotowi byli wbrew Witosowi, Stanisławowi Mikołajczykowi, Stanisławowi Kotowi zbliżyć się bardziej do socjalistycznego ruchu robotniczego⁹³. Pewnym zaufaniem darzyła ta grupa E. Kwiatkowskiego. W okresie rozgrywki między grupą pułkowników a grupą zamkową i przewagą tej ostatniej w układzie personalnym gabinetu Mariana Zyndram-Kościałkowskiego, Maciej Rataj jako urzędujący prezes SL oświadczył: „Stronnictwo Ludowe musi zachować równowagę i czekać na dalszy bieg wypadków, polityka Ministra Kwiatkowskiego może okazać się pozytywną i dać rezultaty po jakimś czasie”⁹⁴.

W maju 1936 r. rozpoczęły się tajne rozmowy między Ratajem i Dębskim a Rydzem-Śmigłym, Kwiatkowskim i Miedzińskim. W związku z rozmowami powstały kontrowersje między konserwatywnie nastawionym Rydzem a Kwiatkowskim i Miedzińskim, którzy chcieli porozumienia z ludowcami i gotowi byli pójść na ustępstwa szczególnie w dziedzinie stosunków gospodarczych⁹⁵.

Mimo tych rozmów żywił się rozwój ruchu ludowego lat 1936—1937 wskazywał radykalizację lewicową mas. Przejawami tej radykalizacji chłopskiej były m. in.: grudniowy kongres SL 1935 r.⁹⁶, strajki robotników rolnych w ordynacjach Potockich, Lubomirskich i Dzieduszyckich⁹⁷, strajk w Krzeszowicach⁹⁸, Ostrowie Tuligłowskim, 150 tys. demonstracja chłopów w Nowosielskach⁹⁹, obchody Święta Czynu Chłopskiego z udziałem ca 2 mln chłopów¹⁰⁰, uchwały Kongresu SL ze stycznia 1937¹⁰¹, obchody święta ludowego 1937 r. w 140 rocznicę zwycięstwa pod Raclawicami¹⁰² oraz wielki strajk sierpniowy chłopski 1937 r. będący wyrazem największego napięcia radykalizmu chłopskiego. Strajk ten w świetle oceny władz policyj-

⁹³ Pobóg-Malinowski, op. cit., s. 605.

⁹⁴ Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Komunikaty Informacyjne Komisarza Rządu na m. Warszawę (AMSW, KIKR) nr 132, 14 XII 1935, s. 739.

⁹⁵ Pobóg-Malinowski, op. cit., s. 609 i Relacja ustna nieautoryzowana E. Kwiatkowskiego z 26 XI 1958.

⁹⁶ W uchwale Kongresu czytamy: „Wielka własność rolna ma być wyłączonej bez odszkodowania”. Poza tym nowy program przewidywał uspołecznienie kopalń, fabryk i banków, wyjaśniając, że ustrój kapitalistyczny jedynie zysk mający na celu okazuje się niezdolny do rozwiązania obecnych trudności gospodarczych” (1937—1957). W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego, Warszawa 1957, s. 14—15.

⁹⁷ AZHP KPP, zespół 158, Spr. OK KPP Tarnów — Rzeszów 15 V. — 15 VI 1937, poz. 6.

⁹⁸ Przeciw sanacji. Wybór dokumentów ze strajków chłopskich z lat 1936—1937. Kraków 1956, s. 14.

⁹⁹ WIP 1936, nr 23/463, s. 368.

¹⁰⁰ 1937—1957. W dwudziestolecie wielkiego strajku..., s. 62.

¹⁰¹ W uchwale Kongresu stwierdza się m. in.: „rok ubiegły zahamował wprawdzie narazie pogłębienie się katastrofy w rolnictwie, nie przyniósł jednak poprawy w życiu gospodarczym Polski, gdyż nie usunął istotnych przyczyn zła. Dla osiągnięcia poprawy niezbędne jest wykonanie wielkiego planu przebudowy struktury gospodarczo-społecznej, który by się składał:

a) z głębokich reform społecznych z reformą rolną na czele...

b) z uprzemysłowienia Polski we wszystkich dziedzinach i z przeprowadzenia wielkiego planu robót publicznych...”, Strajk chłopski 1937. Dokumenty archiwalne t. I, Warszawa 1960, s. 67—68.

¹⁰² Zob. J. Bińczak, Raclawice 1937, Warszawa 1957.

nych, władz stronnictwa jak też i ludzi typu gen. Mariana Kukieła, Wojciecha Korfańskiego, prof. Eugeniusza Romera posiadał elementy rewolucyjnej walki przekraczającej ramy ówczesnej legalności¹⁰³. Po jego klęsce w ruchu ludowym zaczyna coraz bardziej dominować praca organizacyjno-gospodarcza, czego dowodem były uchwały gospodarcze kongresu SL z 1938 r.¹⁰⁴, mimo że nastroje strajkowe w masach wciąż były jeszcze silne.

Jakie zasadnicze reperkusje wywołały wyżej naszkicowane akcje ruchu ludowego w polityce gospodarczej rządu i szerzej w postawie kół piśsudczykowskich?

Przede wszystkim przyspieszyły one polaryzację stanowisk grup piśsudczykowskich w kwestii chłopskiej. Konsolidacji konserwatystów zwiazanych z Izbami Rolniczymi, Stronnictwem Zachowawczym, tzw. pułkownikami i niektórymi kołami Obozu Zjednoczenia Narodowego odpowiada aktywizacja grup rozumiejących potrzebę kompromisów, potrzebę reform przy zachowaniu postaw polityczno-ekonomicznych istniejącego ustroju. Do grup tych można zaliczyć: Centralny Związek Młodej Wsi, któremu patronował J. Poniatowski¹⁰⁵, rozłamowe PSL Wyzwolenie¹⁰⁶, Komitet Wykonawczy Działaczy B. Stronnictwa Chłopskiego, Agrarne Stronictwo Rolnicze¹⁰⁷, Centralna Rada Działaczy Społecznych¹⁰⁸, Centralne Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych, Zarzewie i inne organizacje oraz działacze politycznych typów gen. Lucjana Zeligowskiego¹⁰⁹, prof. Kazimierza Bartła¹¹⁰, gen. Michała Tokarzewskiego, ks. Józefa Lubelskiego¹¹¹. Pisząc o tych grupach, sekretarz KC KPP Julian Leński wykazywał: „Reformatorzy wysunęli w dziedzinie społeczno-ekonomicznej demagogiczny program: reformę rolną, kontrolę państwa nad kartelami, skrócenie dnia roboczego, gospodarke stanową itp. Starają się oni przechwycić w swoje ręce proces radykalizacji, jaki dokonuje się w średnich i dolowych warstwach obozu sanacyjnego”¹¹².

I tak rząd pod wpływem walk chłopskich przyspieszył likwidację nadmiernie zadłużonych majątków ziemskich i zwiększył kredyty przeznaczone na reformę rolną. Strajk sierpniowy dał wielu działaczom lewo-sanacyjnym wspieranym przez Juliusza Poniatowskiego impuls do zaktywizowania swych żądań reformistycznych. W tej atmosferze Rada Naczelna OZN podjęła specjalną uchwałę o przebudowie ustroju

¹⁰³ Wszelchstronne przedstawienie różnych aspektów strajku sierpniowego znajduje się w cytowanym wyborze materiałów i dokumentów przygotowanych przez Zakład Historii Partii przy KC PZPR. Szczególnie znamienna w ocenie strajku była opinia E. Romera, który stwierdził, że „strajk sierpniowy jest wydarzeniem dziejowym na miarę światową, a eksploatacja tej nieznannej dotychczas w Polsce energii zdecydowanie dopiero naprawdę o tym, w jakim stopniu Polska w zwyczaj zostanie pociągnięta”. E. Romer, *Monopartia dawnej i dzisiejszej Polski*, Lwów 1938, s. 22.

¹⁰⁴ WIP 1938, nr 6/514, s. 80.

¹⁰⁵ *Naród i Państwo* nr 25/26, 27 VI 1937. Tezy ideowo-wychowawcze CZMW i WIP 1938, nr 13/54, s. 168.

¹⁰⁶ WIP 21 I 1936, s. 55.

¹⁰⁷ WIP 1936, s. 36, 476, 561.

¹⁰⁸ *Naród i Państwo* nr 44/43, 20 XII 1936. Rezolucja Centralnej Rady Działaczy Społecznych ze zjazdu 6 XII 1936.

¹⁰⁹ AAN, Akta Gen. L. Zeligowskiego, syg. 82, p. 6.

¹¹⁰ AZHP, Archiwum Z. J. Moraczewskiego, syg. 71. List Bartła z 26 XI 1937.

¹¹¹ St. Sejm IV kadencji 3 pos. 3 XII 1938, s. 61.

¹¹² Zob. *Komunistyczny Internacjonal 1937*, nr 1.

rolnego. Sejm zaś drogą ustawy zlikwidował ordynacje rodzinne a rząd zwiększył parcelację gruntów państwowych i gruntów z przymusowego wykazu imiennego. Strajk sierpniowy wpłynął także na przyspieszenie robót w Centralnym Okręgu Przemysłowym, co niedwuznacznie podkreślał Sławoj-Składkowski, odpowiadając w sejmie na interpelację gen. Lucjana Żeligowskiego i ks. Józefa Lubelskiego¹¹³.

Pod wpływem wystąpień robotników rolnych i leśnych rząd był zmuszony zgodzić się na podwyżkę ich zarobków. Walki chłopskie wywierały także nacisk na rządową politykę rolno-rynkową, zmuszając ją do: rozszerzenia premii eksportowych na artykuły hodowlane, rozwinięcia kredytów reiestrowych i zaliczkowych w celu ograniczenia głodowej podaży poźniwej, zawieszenia wszelkich egzekucji należności publiczno-prawnych w pierwszych miesiącach nowego roku gospodarczego, wprowadzenia ulg w podatkach gruntowych dla gospodarstw małorolnych. Żądania chłopskie wpłynęły także na pewien postęp w rozwoju akcji oddłużeniowej.

Można zatem stwierdzić, iż rozwój ruchu ludowego lat 1936—1939 wpływał na wzrost interwencjonizmu państwowego w rolnictwie, który był instrumentem łagodzenia ostrych konfliktów klasowych w interesie panującej elity.

Rzecznikami rozwinięcia interwencjonizmu państwowego, szczególnie w formie śmielszego planu inwestycyjnego, państwowej reformy rolnej, uspołecznienia przemysłu surowcowego, rozbudowy ustawodawstwa socjalnego i stworzenia polskiej odmiany rooseveltońskiego New Dealu były organizacje ruchu pracowniczego: Unia Związków Zawodowych Pracowników Umysłowych¹¹⁴ oraz powstała na kongresie konsolidacyjnym odbytym 16.II.1938 r. Centralna Rada Ruchu Pracowniczego, skupiająca pracowników państwowych, samorządowych i prywatnych¹¹⁵.

W podobnym duchu wyznaczały się kluby demokratyczne i powstałe z nich Stronnictwo Demokratyczne.

Mieszczañstwo polskie znajdowało się między Scylla wycisku oligopoli lewiatąskich, utrzymujących wysokie ceny kartelowe, a Charibda ruchów rewolucyjnych domagających się zniesienia prywatnej własności. Dominująca większość organizacji gospodarczych mieszczaństwa (Centralny Związek Średniego i Drobnego Przemysłu, Związki Kupieckie, kierowane przez Powszechną Radę Zrzeszeń Kupieckich, Związek Izb Rzemieślniczych) domagała się od rządu prowadzenia konsekwentnej polityki deflacyjnej, tzn. radykalnej obniżki cen kartelowych, taryf, podatków państwowych i samorządowych, ograniczenia zasięgu przedsiębiorczości etatystycznej szczególnie na rynku kredytowo-lokacyjnym. Hasłem tych kół było: „bez eksperymentów”. Bano się bowiem radykalnego wzrostu interwencjonizmu państwowego, który szczególnie w okresie kryzysowo-depresyjnym wykazywał silne powiązania z oligopolami.

Czołową siłą polityczną wspomnianych kół stanowiło Stronnictwo Narodowe. W oficjalnym programie gospodarczym SN głosiło ograniczenie ekonomicznych funkcji państwa, które winno przede wszystkim zająć się regulacją narodowościową skierowaną przede wszystkim

¹¹³ Strajk chłopski 1937..., t. II, s. 304.

¹¹⁴ WIP 1936, nr 10—11/450, s. 174.

¹¹⁵ WIP 1938, nr 2/250, s. 17.

przeciwko mniejszości żydowskiej¹¹⁶. Natomiast jawnie faszystowską interpretację programu gospodarczego tzw. ruchu narodowego dawały secesyjne organizacje: Obóz Narodowo-Radykalny¹¹⁷, Falanga¹¹⁸ oraz działacze Stronnictwa Narodowego typu Jędrzeja Giertycha¹¹⁹ i Adama Doboszyńskiego¹²⁰.

Szczególnie aktywną krytykę polityki gospodarczej rządu prowadziło Stronnictwo Narodowe po śmierci Józefa Piłsudskiego w okresie przeżywania przez reżim głębokiego kryzysu politycznego. Dla rozszerzenia swych wpływów SN wykorzystuje bankructwo deflacyjnej polityki gabinetów sanacyjnych, zacofanie kulturalne mas wychowywanych w duchu nietolerancyjnego katolicyzmu, niezadowolenie chłopstwa z zamkniętych dróg do przemysłu, handlu, rzemiosła, niezadowolenie młodej inteligencji z braku pracy oraz drobnomieszczaństwa z wąskiego rynku zbytu i zaostrej przez kryzys i depresję konkurencji¹²¹.

Za nacjonalistycznymi hasłami „ekspansji gospodarczej żywiołu polskiego” głoszonymi w programie SN obok ożywionej działalności w prasie, samorządzie gospodarczym i terytorialnym stały rozwijające terrorystyczną działalność bojówki „narodowe” organizujące pogromy Żydów, akcją *numerus clausus* na wyższych uczelniach i bojkot żydowskich placówek gospodarczych.

W okresie wielkich bitew klasowych 1936 r. SN przygotowywało się aktywnie do zdobycia władzy politycznej przewidując w myśl sformułowań Tadeusza Bieleckiego następujące możliwości zrealizowania tego celu:

„1. Front ludowy z komuną wywoła w całym kraju rozruchy a wówczas drużyny bojowe SN przystąpią do stłumienia rozruchów komunistycznych, w tym czasie ludzie z SN obejmą administrację państwową.

2. Znudzi się stan bezczynności i apatii w Polsce pewnym kołom wojskowym, które wiedzą doskonale, że nasi sąsiedzi gospodarczo i politycznie rozwijają się niewspółmiernie lepiej od nas i zaproponują nam wspólny atak na skostniałą administrację.

3. Paraliż woli władz może tak daleko posunąć się, że władze te nie mając oparcia w narodzie, będą osamotnione i na skutek wypadków w kraju władza sama przejdzie w nasze ręce”¹²².

Czteroletni plan inwestycyjny E. Kwiatkowskiego oceniło SN negatywnie, widząc w nim rozszerzenie zwalczanego etatyzmu, zwiększenie zadłużenia państwowego i obciążeń publicznych¹²³.

Reakcja polityki gospodarczej rządu na wzmogoną aktywność SN polegała na przechwytywaniu niektórych haseł głoszonych przez to stronnictwo, a bardzo popularnych w masach drobnomieszczańskich.

¹¹⁶ Zob. R. Rybarski, Podstawy narodowego programu gospodarczego, Warszawa 1934.

¹¹⁷ WTP 1937, nr 6/485, s. 105.

¹¹⁸ Falanga nr 1, 15 V 1936.

¹¹⁹ Zob. J. Giertych, Tragizm losów Polski, Pelplin 1936; tenże, My nowe pokolenie, Poznań 1936.

¹²⁰ Zob. A. Doboszyński, Gospodarka narodowa, Piotrków Trybunalski 1937.

¹²¹ WAP Kielce, Urząd Wojewódzki Kielecki, Wydział Społ.-polityczny, Sprawozdanie wojewody nr 2, 1936.

¹²² AMSW. KIKR nr 149 z 17 XII 1936, s. 750.

¹²³ Warszawski Dziennik Narodowy 21 VI 1936, R. Rybarski, Łany z piasku.

Były to hasła unarodowienia życia gospodarczego w sensie wzmocnienia polskiego stanu posiadania i wzmoczenia kontroli nad kartelami. W l. 1935—37 nastąpiła likwidacja szeregu karteli słabszych, a w 1939 r. stworzono nowe ustawowe formy kontroli państwa nad nimi. W omawianym okresie były czynione paliatywne próby poprawy sytuacji gospodarczej środowisk opanowanych przez SN w drodze robót publicznych, państwowych zakupów interwencyjnych, zorganizowania komisji antyetatystycznej i antyinterwencjonalistycznej.

Bardziej umiarkowane stanowisko od SN zajmowały w zagadnieniach polityczno-gospodarczych koła chadeckie i oficjalne czynniki kościelne.

Według uchwał Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji z lutego 1936 „system sanacyjny doprowadził państwo i społeczeństwo do szczególnie trudnej sytuacji na polu skarbowości, gospodarstwa społecznego, administracji, oświaty a przede wszystkim bezpieczeństwa narodowego”¹²⁴. Partia ta, podobnie jak zbliżona doń Narodowa Partia Robotnicza i Związek Hallerczyków, mając krytyczny stosunek do faszystowskich tendencji SN, ONR, Falangi i niektórych kół piłsudczykowskich, postulowała aktywną walkę z kartelami, reformę rolną, utrzymanie zdobyczy socjalnych proletariatu górnośląskiego, rozszerzenie publicznych inwestycji i uspołecznienie kluczowych gałęzi przemysłu¹²⁵. Program ten został rozwinięty przez powstałe 10.X.1937 Stronnictwo Pracy, konsolidujące centrowe partie i organizacje¹²⁶. Stronnictwo Pracy z pewną sympatią odnosiło się do inicjatyw politycznych E. Kwiatkowskiego¹²⁷, jego polityki umiarkowanego nakręcania koniunktury.

Na wzmoczenie ingerencji państwa w życiu gospodarczym szczególnie w rolnictwie wywierała wpływ katolicka myśl społeczna i oparta na niej działalność organizacyjna Akcji Katolickiej. Myśl ta szukała sposobów integracji mas odłączonych od katolicyzmu na skutek wzrostu wpływów komunistycznych, socjalistycznych i radykalno-demokratycznych¹²⁸. Wyrazem tych poszukiwań był pierwszy plenarny synod we wrześniu 1937 r., który w uchwale 74 wzywał katolików do swoiście pojętej naprawy stosunków społecznych, usuwania nienawiści i walki klasowej przez dążność do pełnego zatrudnienia i stworzenia stosunków solidaryzmu społecznego w zakładach pracy¹²⁹ oraz powołanie 20.X.1937 Rady Społecznej przy Prymasie Polski.

Rada sugerowała rządowi przyspieszenie reformy rolnej, wzmocnienie interwencjonizmu na rynku pracy oraz umocnienie planowości i koordynacji w gospodarce narodowej zgodnie z zasadami katolickiego korporacjonizmu¹³⁰.

¹²⁴ WIP 1936, nr 10/430, s. 172.

¹²⁵ WIP 1936, nr 9/449, s. 143 i WIP 1937, nr 12/498, s. 233.

¹²⁶ WIP 1937, nr 23/592, s. 321.

¹²⁷ Chodziło o zapowiedź rewizji ordynacji wyborczej w mowie katowickiej z 24 IV 1938. WIP 1938, nr 13/521, s. 160.

¹²⁸ Zob. ks. H. Bednorz, *Udział Akcji Katolickiej w rozwiązywaniu kwestii społecznej*, Poznań 1939, ks. K. Kowalski, *Katolickie plany reformy społecznej a ustrój rolny w Polsce*, Poznań 1938, ks. Leon Zagórski, *Zagadnienie gospodarcze w świetle orzeczeń papieskich*, Kraków 1937.

¹²⁹ *Drogi Polski* (miesięcznik) 1938, nr 2.

¹³⁰ Rada Społeczna przy Prymasie Polski, *W sprawie wsi*, *Przegląd Ekonomiczny*, Lwów 1938, t. XXI.

Poza wymienionymi siłami społecznymi i politycznymi, z którymi musiał się liczyć rząd w swej polityce gospodarczej, jednym z czynników wpływających na jej ewolucję był wreszcie ruch polityczny, gospodarczy i oświatowy mniejszości narodowych, zamieszkujących terytorium byłej II Rzeczypospolitej.

Według spisu ludności z 1931 r. 68,9% ludności Polski traktowało język polski za ojczysty, 13,9% za takowy traktowało język ukraiński 3,1% język białoruski, 8,6% żydowski i hebrajski, 2,3% niemiecki 2,8% inne języki¹³¹.

O dysproporcjach w położeniu ekonomicznym różnych narodowości możemy wnioskować z danych poniższego zestawienia, przedstawiającego źródła utrzymania według wyznania (które nie pokrywało się z narodowością, będąc jednak do niej zbliżone).

Tab. 6. Źródła utrzymania według wyznania w świetle spisu 1931 r.¹³²

Ważniejsze wyznania	Ogółem	Rolnic- two	Prze- mysł	Hand- del	Komu- nika- cja	Szkoła i kultu- ra	Służbę zdrowia	Inne
Ogółem w tys.	31915,8	19346,9	6177,9	1943,2	1153,1	338,1	441	2515,5
w %	100	60,6	19,3	6,1	3,6	1,0	1,5	7,9
Rz. kat. obrz. łaciński	100	58,8	20,9	3,4	4,6	1,1	1,7	9,5
Rz. kat. obrz. grecki	100	88,1	5,8	0,7	1,0	0,4	1,1	2,9
Prawosławne	100	92,4	3,4	0,6	0,7	0,2	0,6	2,1
Ewangelickie	100	59,2	23,7	4,8	1,6	1,2	1,5	8,0
Mojżeszowe	100	4,0	42,2	36,6	4,5	2,3	0,7	9,7

Dane te wskazują na wybitnie chłopski charakter ludności białoruskiej i ukraińskiej i na jej słaby związek z przemysłem i handlem.

Z upośledzeniem ogólnej struktury zawodowo-społecznej tzw. Kresów Wschodnich w większości zamieszkiwanej przez ludność białoruską i ukraińską¹³³ łączy się upośledzenie struktury agrarnej i przemysłowej tych ziem.

Płace w przemyśle na tzw. Kresach Wschodnich były znacznie niższe od przeciętnych krajowych. I tak o ile średnia robocza płaca tygodniowa wynosiła w 1935 r. w Warszawie 39,63 zł, to w woj. poleskim wynosiła ona 17,84 zł, tarnopolskim 17,83 zł, stanisławowskim 15,91 zł, nowogródzkim 13,33 zł. W przemianach struktury agrarnej dominowały na Kresach w większym stopniu niż w innych rejonach procesy proletaryzacji chłopstwa. W r. 1938 w porównaniu do 1921 ilość gospodarstw kresowych od 0 do 2 ha wzrosła z 13,8% do 20,8%, a od 2 do 5 ha z 35,6% do 36,4%. Przeciętna zaś wielkość powierzchni

¹³¹ MRS 1939, s. 23.

¹³² Ibidem, s. 31.

¹³³ Np. w województwie poleskim Polacy według spisu 1934 stanowili 14,5% ludności, w wołyńskim 16,6%, krakowskim 57,7%, stanisławowskim 22,4%, tarnopolskim 43,3%. Trzeba pamiętać o filopolskiej tendencyjności spisowej, MRS 1939, s. 25.

gospodarstw chłopskich spadła w tym czasie o 17,2%¹³⁴. Trudna sytuacja gospodarcza, nacjonalistyczna postawa administracji państwowej i władz szkolnych oraz prowadzona barbarzyńskimi metodami akcja rewindykacyjna dóbr unijnych¹³⁵, jak i próby rozbicia jedności narodo-wyznaniowej (akcja Łemków szlachty zagrodowej, górali huculskich) — oto czynniki, które potęgowały rozwój antyreżimowych i separastycznych tendencji. Dominowały w nich trzy zasadnicze nurty: nurt rewolucyjny reprezentowany przez KPZU i KPZB¹³⁶, nurt nacjonalistyczny reprezentowany między innymi przez Ukraińskie Narodowo-Demokratyczne Zjednoczenie¹³⁷, Ukraińską Parlamentarną Reprezentację Wołynia¹³⁸ i skrajnie nacjonalistyczne OUN¹³⁹, wspierane przez hitlerowców oraz nurt o zabarwieniu demokratycznym: Ukraińska Partia Socjal-Demokratyczna, Ukraińska Partia Socjalistyczno-Radykalna¹⁴⁰, Białoruska Socjalna Demokracja¹⁴¹.

Ruch demokratyczno-socjalistyczny wysuwał żądanie autonomii terytorialnej, w stosunku zaś do polityki gospodarczej rządu żądania: zaprzestania polonizacji parcelacyjnych rezerw i przyspieszenia reformy rolnej, przeznaczenia znaczniejszych sum na uprzemysłowienie Kresów Wschodnich, zaprzestania szykan administracyjnych, podatkowych i kredytowych wobec narodowościowych organizacji gospodarczych, rozwiązania karteli, obniżania taryf i długów rolnych oraz zaprzestania rewindykacji dóbr pounickich. UNDO, które współpracowało z reżimem, przeżywało w tym okresie na tle radykalizacji dołów proces dezintegracji. Do opozycji przeciwko lojalistycznemu kierownictwu przeszedł wpływowy Związek Ukraiński i Front Jedności Narodu, kierowany przez Dymitra Palijwa¹⁴². Posłowie i senatorowie ukraińscy przeszli w tym czasie do aktywnej walki parlamentarnej o autonomię narodową¹⁴³.

Polityka gospodarcza rządu na wspomniane procesy na Kresach Wschodnich odpowiedziała wzmocnieniem gospodarczej polonizacji tych ziem. Jej kierunek kształtowały dwa różniące się w metodach nastawienia. Jedno z nich reprezentował wojewoda wileński Józef Józewski i popierający go Ignacy Mościcki. Było to nastawienie polonizacji kresów środkami gospodarczo-propagandowymi przy ograniczonych ustępstwach i kompromisach na rzecz autonomii¹⁴⁴. Drugie nastawienie, sil-

¹³⁴ Mieszczankowski, op. cit., s. 337.

¹³⁵ Pobóg-Malinowski, op. cit., s. 637.

¹³⁶ Zob. J. Trainin, *Nacjonalnoje i socjalnoje oswobożdzenie Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Białorusi*, Moskwa 1939. Z istoniu rewoljuoinowo ruchu w Lwowie 1917—1934. Dokumenty i materiały, Lwow 1957.

¹³⁷ St. Sejm IV kadencji, 37 pos. z 8 II 1937, s. 31, przem. pos. W. Celowicza, WIP 1938, nr 1/809, s. 5.

¹³⁸ St. Sejm IV kadencji, 27 pos. z 18 VI 1936, s. 141, przem. pos. S. Tymoszenki.

¹³⁹ Pobóg-Malinowski, op. cit., s. 631.

¹⁴⁰ WIP 1938, nr 1/509, s. 10.

¹⁴¹ WIP 1936, nr 26/466, s. 416.

¹⁴² Pobóg-Malinowski, op. cit., s. 931.

¹⁴³ Por. St. Sejm. IV kadencji, 27 pos. z 18 VI 1936, s. 141, 30 pos. z 2 XII 1936, s. 45; 42 pos. z 19 II 1937, s. 58.

¹⁴⁴ I. Mościcki w opublikowanych wspomnieniach pisze m. in.: „Rozumna działalność wojewody Józefskiego natrafiła później na coraz mocniejsze przeciwdziałanie ze strony nacjonalistycznie nastrojonych Polaków. Właścicielom większych obszarów ziemskich nie podobała się polityka wojewody ze względu na nieuwzględnienie przez niego ich pretensji do posiadania przywilejów wobec ludności ukraińskiej. Nie byli w stanie zrozumieć pożytku dla Państwa ze zgodnego współżycia mieszanej naro-

niejsze i dominujące, to polonizacja przeprowadzana metodami skrajnie nacjonalistycznymi. Reprezentowały je koła wojskowe, aparat policyjno-sądowniczy kierowane przez Sławoja-Składkowskiego i Witolda Grabowskiego oraz ziemiaństwo polskie. Nastawienie to aprobowało wpływowo Stronnictwo Narodowe, które starało się przechwycić kierownictwo akcji polonizacyjnej, inicjując na tych ziemiach różnorakie akcje gospodarcze¹⁴⁵.

W pierwszą rocznicę śmierci J. Piłsudskiego 11.V.1936 r. Rada Ministrów postanowiła podjąć pewne kroki mające na celu poprawę stosunków gospodarczych i kulturalnych na ziemiach wschodnich. Przyznano wówczas specjalne ulgi przedsiębiorstwom przemysłowym, komunikacyjnym i użyteczności publicznej oraz przygotowano kresowy plan inwestycyjny¹⁴⁶.

Rząd wydał 25.X.1936 r. specjalny dekret o popieraniu ruchu inwestycyjnego na obszarze województw wschodnich, przewidujący znaczne ulgi w podatku dochodowym dla gospodarstw rolnych i przedsiębiorstw inwestujących¹⁴⁷. W wyniku tego na ziemiach północno-wschodnich dało się w tym okresie zauważyć pewne ożywienie w przemyśle drzewnym, przetwórczo-spożywczym, futrzanym oraz w produkcji lnu¹⁴⁸. Poza tym przystąpiono do prac nad nowelizacją taryf. Dotychczasowa polityka taryfowa w obrębie tzw. Kresów Wschodnich miała charakter chaotyczny, bowiem niżki taryfowe miały charakter zastrzyków doraźnych, a nie planowego, konsekwentnego systemu¹⁴⁹. Nowa taryfa 1939 r. uruchamiała duży zakres zniżek dla Kresów Wschodnich¹⁵⁰.

W polityce inwestycyjnej koncentracja wysiłków w COP unieвозмоżliwiła podjęcie prac na większą skalę na kresach. Plany robót inwestycyjnych opracowane przez samorząd gospodarczy, Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich¹⁵¹, Radę Gospodarczą Małopolski Wschodniej¹⁵², ze względu na brak środków zostały przez E. Kwiatkowskiego odrzucone, co spotkało się z ostrą repliką Wł. Studnickiego, wybitnego publicysty „Słowa”¹⁵³. Akcja inwestycyjna ze względu na koncentrowanie środków w COP była na Kresach słaba. Z innych pozycji wymienić można: budowę elektrowni na Wilii, budowę szkół ludowych na Wileńszczyźnie dla uczczenia rocznicy śmierci J. Piłsudskiego i wznowienie prac przygotowawczych nad melioracją Polesia (badania ekologiczne, gleboznawcze i geologiczne)¹⁵⁴.

dowościowo ludności. Do pomocy ziemianom coraz częściej zaczęło przychodzić nacjonalistycznie nastrojone sądownictwo i prokuratura”. I. Mościcki, Wspomnienia, Niepodległość 1956, t. 6, s. 201.

¹⁴⁵ Listy z Małopolski Wschodniej, Narodowe Życie Gospodarcze nr 14/15, 17 VII 1938.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Dz. URP nr 88, poz. 614.

¹⁴⁸ Polska Gospodarcza nr 45, 7 X 1936; Wł. Barański, Dorobek gospodarczy ziem wschodnich, 1931.

¹⁴⁹ AAN, Protokoły z pos. Rady Ministrów, t. 81, k. 478.

¹⁵⁰ Polska Gospodarcza nr 28, 11 VII 1936; A. Rudzki, Zadania kolejowej polityki taryfowej, s. 790.

¹⁵¹ Por. Konferencja Gospodarcza w Wilnie z 11 XII 1937. Warszawa 1938.

¹⁵² WIP 1938, nr 5/19, s. 68.

¹⁵³ Słowo Wileńskie, 24 V 1938.

¹⁵⁴ AAN, Zespół Józefa Poniatowskiego, t. II/2, Sprawozdanie z prac byłego Biura Projektów Melioracji Polesia.

W polityce rolnej rząd przestrzegał by parcelowana ziemia pozostawała w rękach osadników polskich. W tym też celu powołano specjalny Instytut Gospodarczy Ziemi Wschodnich, który badał przemiany w strukturze agrarnej pod kątem narodowościowym. W zakresie polityki finansowej starano się ograniczyć rozwój spółdzielczości ukraińskiej poprzez zmniejszenie dla niej państwowych kredytów¹⁵⁵.

Działalność gospodarcza państwa była obok działalności KOP, jednostek wojskowych, działalności oświatowej, instytucji kościelnych jednym z instrumentów polonizacyjnych.

Wzrost nacjonalizmu gospodarczego w polityce rządu wystąpił w latach 1936—1939 także w stosunku do mniejszości żydowskiej, co spowodowało ewolucję polityki poszczególnych partii i organizacji żydowskich. Historycznie ukształtowana struktura społeczna ludności żydowskiej odbiegała od struktury pozostałych grup narodowościowych. Grupy burżuazyjne stanowiły w latach trzydziestych ca 7,5⁰/₀ ludności żydowskiej, proletariat 21,2⁰/₀, warstwy średnie 59,8⁰/₀ (właściciele drobnych zakładów i warsztatów, w których nie było zatrudnionych pracowników najemnych). Wolne zawody i warstwa pracowników umysłowych stanowiły 6,6⁰/₀ ludności¹⁵⁶. Jak wskazują badania Jerzego Tomaszewskiego i Bernarda Marka sytuacja proletariatu żydowskiego i warstw średnich ulegała w latach trzydziestych pogorszeniu¹⁵⁷. Wpływ na ten stan rzeczy miała obok czynników obiektywnych polityka gospodarczo-społeczna rządu, która zgodnie z deklaracją Obozu Zjednoczenia Narodowego była coraz bliższa doktrynie „państwa narodowego”, niegdyś zwalczanej przez piłsudczyków, a teraz adoptowanej z „arsenału” ideologicznego Stronnictwa Narodowego. W polityce zagranicznej J. Beck forsował palestyńską emigrację Żydów, którą broniła dyplomacja polska (Tytus Komarnicki, Adam Rose) na forum Ligi Narodów. W porozumieniu z Międzynarodową Organizacją Sjonistyczną i Agencją Żydowską kierowaną przez Weitzmana rząd polski powołał Żydowski Komitet Emigracyjno-Kolonialny pod przewodnictwem senatora Mojżesza Schorra, popierając jednocześnie nieoficjalnie żydowskie organizacje bojowe Haganę, Nową Organizację Sjonistyczną i Narodową Organizację Wojskową¹⁵⁸.

Głosząc oficjalnie ideę regulacji narodowościowej poprzez emigrację, rząd jednocześnie w exposé Sławoj-Składkowskiego poparł wystąpienia antysemickie na podłożu gospodarczym, potępiając tylko skrajne ekscesy bojówek endeckich. W polityce zatrudnienia coraz wyraźniej wprowadzono zasadę *numerus nullus*. Szczególnie dotyczyło to urzędów i przedsiębiorstw państwowych. Coraz częstsze były wypadki łamania przepisów konstytucji przez oczernianie w prasie rządowo-ozonowej narodu i religii żydowskiej, tolerowanie bojkotu i pikiet,

¹⁵⁵ AAN, Ministerstwo Skarbu Dep. II, t. 4984. Memoriał ukraińskiej spółdzielczości kredytowej do Ministra Skarbu z maja 1936.

¹⁵⁶ Por. Referat materiałowy B. Marka dla IHPAN, Struktura gospodarczo-zawodowa i położenie ludności żydowskiej w Polsce w okresie międzywojennego dwudziestolecia.

¹⁵⁷ J. Tomaszewski, Gospodarka drobnotowarowa... Zeszyty Naukowe SGPiS 1959, nr XIV.

¹⁵⁸ Pobóg-Malinowski, op. cit., s. 627.

co stwarzało brak bezpieczeństwa mienia, a także życia i zdrowia dla obywateli narodowości żydowskiej¹⁵⁹.

Na skutek zbliżenia ideowego OŻN do Stronnictwa Narodowego, ONK i Falangi w przededniu wojny tzw. kwestia żydowska rozpałała nacjonalistyczne nastroje poważnych odłamów ludności, szczególnie polskich warstw średnich. Sprawozdania policyjno-administracyjne tego okresu pełne są danych o wzroście antysemityzmu. I tak wojewoda krakowski relacjonował, podsumowując rok 1937: „Czynnikiem, który przybrał na sile w okresie sprawozdawczym w życiu polskich stowarzyszeń i związków, był wzmagający się stale antysemityzm i dążenie do odseparowania się od społeczeństwa żydowskiego. Zaznaczyło się to najsilniej w organizacjach gospodarczych, które niejednokrotnie uchwały poprawki do swych statutów w formie tzw. paragrafów aryjskich”¹⁶⁰.

Wyżej wspomniane przejawy nacjonalizmu w polityce rządu powodowały wzrost opozycyjnych nastrojów w Żydowskim Kole Parlamentarnym (Jakub Mincberg, Izaak Rubinstein, Emil Sommerstein, Jakub vel Jankiel Trockenheim)¹⁶¹, radykalizację antyreżimową sjonistycznej grupy Grunbauma i Klejnbauma oraz wzrost opozycji w partii religijnych sjonistów Mizrahi.

Lewica żydowska reprezentowana przez komunistów, Bund Poalej-Sjon — lewicę, Poalej-Sjon — prawicę oraz Partię Pracy brała coraz aktywniejszy udział, mimo swego rozbicia, w walce z nacjonalizmem polityki gospodarczej rządu¹⁶².

W stosunku do silnej ekonomicznie na Śląsku i Pomorzu ludności niemieckiej rząd mimo nacisków opinii publicznej prowadził przez długi czas politykę liberalną, czując się skrzepowany zasadami gry politycznej J. Becka oraz możliwościami pogorszenia sytuacji polskiej mniejszości w Niemczech. W latach 1938—1939 wystąpiły na tym odcinku pewne zmiany. Przyspieszony został proces parcelacji majątków niemieckich, ograniczono kredyty dla bardzo silnej spółdzielczości niemieckiej oraz zaostorzano kryteria przydziału dewiz i walut dla firm niemieckich, które cały czas bojkotowały zarządzenia dewizowe i starały się poprzez wstrzymywanie się od inwestycji utrudnić ożywienie gospodarcze. Latem 1939 r. polityka gospodarcza rządu weszła na tory ograniczenia pozycji niemieckich placówek gospodarczych, której rzecznikiem był Michał Grażyński. Wstrzymano kredyty, zaostorzono reżim skarbowy i likwidowano udziały w spółkach akcyjnych.

Obraz politycznych implikacji programu gospodarczego rządu lat 1936—1939 byłby niepełny bez zarysu procesów zachodzących wewnątrz samego obozu piłsudczykowskiego.

Bankructwo polityki gospodarczej w świetle doświadczeń kryzysowo-depresyjnych, presja burzliwie rozwijających się prądów lewicowych z jednej strony i nacjonalistyczno-faszystowskich z drugiej, śmierć Józefa Piłsudskiego spajającego więzią psychiczną grupy spo-

¹⁵⁹ St. Sejm IV kadencji, 75 pos. 23 II 1938, s. 52. Oświadczenie Żydowskiego Koła Parlamentarnego.

¹⁶⁰ AZHP, sygn. 268/II, t. 14. Urząd Wojewódzki Krakowski. Sprawozdanie z 16 XI 1937.

¹⁶¹ St. Sejm IV kadencji, 30 pos. 2 XII 1936, s. 36 i 41 pos. z 18 II 1937, s. 48.

¹⁶² Zob. referat materiałowy B. Marka dla IHPAN, Stronnictwa polityczne ludności żydowskiej w Polsce w okresie 1918—1939.

leczone o sprzecznych często interesach — oto były zasadnicze czynniki rodzące tzw. dekompozycję w elicie rządzącej i dezintegrację piłsudczykowski organizacji masowych, szczególnie silną w latach 1935—1937¹⁶³.

Trudna sytuacja reżimu znalazła wyraz w oficjalnych enuncjacjach przedstawicieli elity piłsudczykowskiej¹⁶⁴.

Ignacy Mościcki, przemawiając z okazji imienin J. Piłsudskiego 19.III.1937, stwierdził: „Nie jesteśmy zjednoczeni, co by nam pozwalało godzić sprzeczności, rękę podawać przeciwnikom celem zdobycia siły. Zamiast zjednoczenia jesteśmy rozproszkowani, a nawet dość skłóceni. Powiedziałbym, że pod względem psychicznym jesteśmy jeszcze mocno rozbrojeni”¹⁶⁵.

W elicie rządzącej głównym konfliktem wewnętrznym był konflikt między Walerym Sławkiem i stojącymi za nim pułkownikami: Prystorem, Jędrzejewiczem, Kozłowskim a Ignacym Mościckim, popieranym przez elementy lewo-sanacyjne. W płaszczyźnie programu gospodarczego był to konflikt między zwolennikami ortodoksyjnej deflacji a próbami pewnych rewizji reprezentowanych przez koncepcję Mościckiego i Kwiatkowskiego, a w sposób bardziej zdecydowany przez tzw. Brygadę Gospodarczą, której ton nadawały poglądy Stefana Staryńskiego¹⁶⁶. Konflikt ten doprowadził do odsunięcia proślawkowskiej grupy pułkowników od władzy politycznej, co w atmosferze osobistych przeżyć i dyskryminacji doprowadziło do samobójstwa Walerego Sławka¹⁶⁷.

Obok grupy Sławka sformowała się grupa Rydza Śmigłego, który stał się po śmierci Piłsudskiego, wbrew zasadom konstytucji, ośrodkiem dyspozycji politycznej coraz bardziej rywalizującym z Zamkiem. Grupa ta odgrywała decydującą rolę w formowaniu Obozu Zjednoczenia Narodowego, w próbach organizowania współpracy z Falangą i ONR i innymi odłamami Stronnictwa Narodowego. Wspomniana grupa jesienią 1937 r. przygotowywała zmiany idące w kierunku zlikwidowania istniejących swobód demokratycznych poważnie już ograniczonych przez konstytucję kwietniową i praktykę administracyjną¹⁶⁸. Grupa zamkowa bojąc się konkurencji politycznej i także konsekwencji społeczno-politycznych zamiary przywódców OZN częściowo sparaliżowała. Nastawienie ministrów: Kwiatkowskiego, Poniatowskiego, Kościałkowskiego, Kalińskiego i Świętosławskiego sprzeczne było z totalistycznymi zamiarami Obozu Zjednoczenia Narodowego¹⁶⁹.

¹⁶³ Zob. J. Żarnowski, „Lewica sanacyjna” w latach 1935—1939, Przegląd Historyczny 1958, t. XLIX, z. 4.

¹⁶⁴ Por. St. Senatu IV kadencji, 18 pos. 4 XII 1936, s. 18, przem. sen. Śliwińskiego i Bogusława Miedzińskiego, Wczoraj, dziś i jutro, Warszawa 1938.

¹⁶⁵ WIP 1937, nr 10/489, s. 164.

¹⁶⁶ Zob. F. Zweig, Poland between two Wars, Londyn 1944.

¹⁶⁷ M. Drodowski, Śmierć Walerego Sławka, Odnowa 1959, nr 25 (47).

¹⁶⁸ AZHP, KPP, syg. 158, Listy z domu 1937, List nr 3 z 16 XI 1937.

¹⁶⁹ Organizujący frondę w ramach OZN sen. L. Kozłowski zapytywał retorycznie w swym przemówieniu na posiedzeniu ozonowskiego Koła Parlamentarnego: „Kogo więc popiera obóz przydzielony do okłaskiwania rządu. Czy ministra Świętosławskiego, który broni ZNP, czy premiera Składkowskiego, który rzucił temu Związkowi niesłychanie ciężkie oskarżenie. Czy min. Poniatowskiego, który broni Solarza, czy min. Grabowskiego, który oddaje pod sąd Dembińskiego. Czy OZN chwali min. Kwiatkowskiego, który nawołuje do zmiany ordynacji wyborczej, czy gani pika Kowalskiego, który za to samo postawienie sprawy został usunięty”, WIP 1938, nr 13/521, s. 168.

W praktyce gospodarczej sprzeczność ta znajdowała wyraz w odrzuceniu przez E. Kwiatkowskiego postulatów ONZ w sprawie wprowadzenia inflacyjnej polityki walutowej dla sfinansowania rozszerzonego programu zbrojeniowego (kontrowersje z Rydzem Śmigłym i pułkownikiem Wendą)¹⁷⁰, jak również też finansowych OZN usiłujących podporządkować Ministerstwo Skarbu aparatowi powstającej monopartii¹⁷¹.

J. Poniatowski odrzucił tezy agrarne OZN, koncepcje zorganizowania powszechnej, kooperacyjno-zawodowej organizacji chłopskiej oraz wprowadzenia na wzór hitlerowski instytucji „niepodzielnego łanu”¹⁷².

Wspomniane różnice były wyrazem sprzeczności między profaszystowską koncepcją polityki gospodarczej, rozbudowującą znacznie interwencjonizm i etatyzm państwowy a koncepcją polityki ostrożnego nakręcania koniunktury.

W masowych organizacjach piłsudczykowskich obok wspomnianych tendencji coraz większy wpływ wywierały idee śmielszych reform społeczno-gospodarczych idących w kierunku demokratyzacji i rozwoju sił wytwórczych. Stąd też doszło do rozbicia ideowo-politycznego w kołach legionowych, Strzelcu, Zarzewiu, Legionie Młodych¹⁷³, Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej, Związku Związków Zawodowych, Unii Pracowników Umysłowych itp.

Za reformą rolną i szybką industrializacją kraju opowiadały się, aczkolwiek niekonsekwentnie, niektóre koła zarzewiackie, legionowe i strzeleckie, część młodzieży skupionej w Legionie Młodych, w Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej i Organizacji Młodzieży Pracującej, grupa Legionu Pracy będąca kontynuacją Partii Pracy — lewego skrzydła BBWR oraz inne drobniejsze efemerydy propiłsudczykowskie¹⁷⁴.

Obok Zjednoczenia Narodowego mimo oficjalnego patronatu Ignacego Mościckiego i Rydza Śmigłego, który zrodził się z wzajemnych kompromisów, stawał się w takiej sytuacji fikcją konsolidacyjną podobną do BBWR z wyraźniej tylko zarysowaną ogólną ideologią prototalistyczną propagującą idee państwa narodowego, nacjonalizm gospodarczy, szczególnie antysemityzm i system wodzowski jako zasadę organizacyjną.

Grupa zamkowa w obliczu groźby obalenia władzy przez opozycję hamowała jednak niektóre totalistyczne zapędy A. Koca¹⁷⁵ oraz pociągnięcia w polityce litewskiej i czeskiej, których autorami byli J. Beck i Rydz-Śmigły¹⁷⁶. Grupa ta nie była jednak, jak wyraźnie stwierdzał Mościcki, programowo przeciwnikiem totalizmu, o ile ten

¹⁷⁰ St. Sejm V kadencji, 3 pos. 3 XII 1938, s. 118.

¹⁷¹ Relacja nieautoryzowana E. Kwiatkowskiego z 16 XI 1958.

¹⁷² Relacja ustna nieautoryzowana J. Poniatowskiego z 11 V 1958 i St. Mackiewicz, Historia Polski..., s. 300.

¹⁷³ M. Drozdowski, Legion Młodych, Odnowa 1958, nr 52.

¹⁷⁴ J. Zarnowski, Lewica sanacyjna...

¹⁷⁵ H. Ross, Polen und Europa..., s. 211. Np. E. Kwiatkowski bał się tej ciężkiej decyzji, opowiadając się za złagodzeniem konfliktu.

¹⁷⁶ S. Stanisławska, Stosunek Polski do kryzysu czechosłowackiego 1938, s. 220. Wobec jednostronnych stosunków gospodarczych z Niemcami Kwiatkowski sugerował rozwinięcie wymiany z Czechosłowacją.

był niezbędny dla walki z siłami rewolucyjnymi¹⁷⁷. Stąd też w latach 1937—1939 mimo inspirowanych poprzednio rozmów z przedstawicielami Stronnictwa Ludowego, Polskiej Partii Socjalistycznej i zapowiedzi rewizji ordynacji wyborczej¹⁷⁸, nastąpiło usztywnienie stanowiska Grupy Zamkowej. Zmienił się również ton przemówień czołowego jej przedstawiciela E. Kwiatkowskiego, który krytykuje system liberalno-demokratyczny¹⁷⁹, Grupa Zamkowa wspólnie z grupą Rydza, która szykowała się do opanowania fotela prezydenckiego w obliczu choroby Mościckiego i zbliżającej się elekcji (1940), nie chciała w obliczu wojny dzielić z nikim władzy politycznej, odrzucając wysuwane przez PPS, SL i Stronnictwo Demokratyczne koncepcje Rządu Obrony Narodowej. Liberalniejszy kurs w wyborach samorządowych 1938/39, budzący pewne nadzieje zmian, okazał się kompromisem bardzo ograniczonym.

Obrona monopolu władzy politycznej łączyła, mimo wewnętrznych często dramatycznych spięć, wszystkich przedstawicieli elity piłsudczykowskiej.

Stąd też program aktywizmu gospodarczego lat 1936—1939 bez względu na różnice co do zakresu interwencjonizmu państwowego i tempa inwestycji był programem, którego realizacja miała osłabić opozycję, ale także konsolidować piłsudczyków przeżywających kryzys ideowo-polityczny.

*

Poglądy wyrażone w niniejszym artykule są próbą zabrania głosu w dyskusji, która w szczególności w związku z przygotowaniem syntezy historii Polski międzywojennej i pracami doktorskimi trwa w środowisku historyków. Ramy artykułu nie pozwoliły w pełni udokumentować wysuwane tezy, które niewątpliwie ulegną jeszcze modyfikacjom w wyniku konfrontacji z poglądami innych historyków badających tych okres 1936—1939.

¹⁷⁷ I. Mościcki stwierdził w przemówieniu radiowym 19 III 1938: „Kto występuje przeciw rządowi, pogłębia chaos i tworzy koniunkturę korzystną dla komunizmu... Dla walki z tym największym niebezpieczeństwem zaistnieć by mogła konieczność szukania ratunku w totalistycznym ustroju”, WIP 1938, nr 8/566, s. 96.

¹⁷⁸ Na zgromadzeniu śląskiego okręgu OZN w Katowicach 14 IV 1938 E. Kwiatkowski powiedział: „Zmienny jest rząd, zmienny jest skład parlamentu, zmienna jest ordynacja wyborcza do Izby Ustawodawczych i do instytucji samorządowych, zmienny jest każdy element, który nie stanowi pionu egzystencji państwa i rozwoju sił narodowych szczególnie zaś gdy stanowić by miał przeszkodę w dziele konsolidacji”, WIP 1938, nr 12/520, s. 143.

¹⁷⁹ WIP 1938, nr 29/537, s. 1, 355 i nr 30/538, s. 378.

МАРИАН ДРОЗДОВСКИ

ПРЕДПОСЫЛКИ ЭВОЛЮЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ
ПОЛЬСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В 1936 — 1939 ГГ.

Настоящая статья является попыткой установить точку зрения в дискуссии по вопросу экономической политики последнего правительства II Речи Посполитой.

По мнению автора в дискуссии представлены четыре точки зрения: традиционно-консервативная, подчеркивающая крупные заслуги этого кабинета в области экономики; представители второй точки зрения, также крайне консервативной, недооценивают те перемены, которые произошли в экономической политике правительства 1936—39 гг. Они опирают факт ограничения роста производительных сил, в период, предшествовавший второй мировой войне. Третья точка зрения — критическая оценка экономической политики правительства с позиции развернутой направляемой капиталистической экономики. Эта критика была вызвана экономической мыслью, вытекающей из теории Кейнса. И наконец, приверженцы последней, четвертой точки зрения опираются на предпосылки марксистской методологии, лишенной догматической вульгаризации, пытаются изучить эволюцию польского капитализма и экономической политики правительства, проводимой после периода крупного кризиса и депрессии. Автор статьи скорее всего разделяет этот взгляд и дает синтетическое отображение структурно-экономических изменений, наступивших в 1936—1939 гг. В статье усиленно подчеркивается воздействие мировой конъюнктуры на эволюцию экономики и экономической политики правительства, причем отмечается, что автарктические тенденции во всем мире заставили правительство принять меры в целях увеличить емкость внутреннего рынка.

Много места отводится в статье экономическим последствиям, вызванным реализацией 6-летнего плана увеличения вооруженных сил, который был принят весной 1936 г.

В третьей части статьи автор говорит о влиянии конъюнктурного цикла на экономическую политику правительства.

Особенно подчеркивается в статье влияние внутривнутриполитических конфликтов на изменение методов экономической политики правительства.

Автор рассматривает отношение отдельных общественных групп и классов к политике правительства. Он уделяет много внимания политическому кризису пилсудчиков и так наз. дезинтеграция правящего лагеря. По мнению автора активность экономической политики наряду с чисто политическим приемом, каким являлось создание Лагера национального объединения (ОЗН) была средством ликвидации кризиса и укрепления позиции правительственного лагеря.

MARIAN DROZDOWSKI

PRÉMISSSES DE L'ÉVOLUTION DE LA POLITIQUE ÉCONOMIQUE DU
GOUVERNEMENT POLONAIS EN 1936—1939

L'article constitue un essai d'attitude dans la discussion touchant l'interprétation de la politique économique du dernier Cabinet de la IIe République. Selon l'auteur quatres points de vue se dessinent dans cette discussion. Une attitude

traditionnelle et conservatrice souligne les grandes mérites du dernier Cabinet dans le domaine économique. La seconde — aussi extrême — sous-estime les changements qui ont eu lieu dans la politique économique du Gouvernement de 1936—1939. Elle nie l'apparition du progrès limité de développement des forces productives dans la période précédant le déclenchement de la 2e Guerre Mondiale.

La troisième attitude appréciée d'une manière critique l'activité économique du Gouvernement au point de vue de l'économie capitaliste dirigée. Cette attitude critique est inspirée par l'idée économique qui se réfère à celle de Keynes. La quatrième enfin se base sur les principes de la méthodologie marxiste libre de la vulgarisation dogmatique et tâche d'étudier l'évolution du capitalisme polonais et de la politique économique du Gouvernement après la période de la grande crise et de la dépression. L'auteur est enclin à l'attitude ci-mentionnée et présente d'une façon synthétique les changements économiques et structuraux de 1936—1939. L'article accentue l'influence de la conjoncture mondiale sur l'évolution de l'économie et de la politique économique du Gouvernement, constatant que les tendances autarchiques mondiales ont forcé le Gouvernement aux efforts augmentant les facultés d'absorption du marché intérieur. L'article consacre beaucoup de place aux conséquences économiques de la réalisation du Plan de 6 Ans de la reconstruction des forces armées élaboré en printemps 1936.

La troisième partie de l'article est consacrée à l'influence du cycle conjonctural sur la politique économique du Gouvernement.

L'article souligne d'une manière très forte l'influence des conflits politiques intérieurs sur les changements des méthodes et des mesures de la politique économique du Gouvernement. L'auteur discute l'attitude des groupes et classes sociaux particuliers envers la politique gouvernementale. Il consacre beaucoup de place aussi à la crise politique du groupe des partisans de Piłsudski et à la ci-nommée désintégration de la classe dirigeante. Selon l'auteur l'activité de la politique économique du Gouvernement à côté de la tentative strictement politique représentée par le Parti de l'Union Nationale est devenue le moyen de dominer la crise et d'affermir la situation des partisans du Gouvernement.